

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра міжнародного та європейського права

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь – магістр

на тему: **«НЕПРОПОРЦІЙНИЙ ВПЛИВ ПРИМУСОВОГО НАДАННЯ
ГРОМАДЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ЖІНОК, ЯКІ
ЗАЛИШИЛИСЯ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ
УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА МЕХАНІЗМИ ПІДТРИМКИ У
СИСТЕМІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ»**

**«THE DISPROPORTIONATE IMPACT OF RUSSIA’S FORCED
CITIZENSHIP POLICY ON WOMEN IN UKRAINE’S TEMPORARILY
OCCUPIED TERRITORIES: LEGAL ANALYSIS AND SUPPORT
MECHANISMS IN TRANSITIONAL JUSTICE»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,

Спеціальності 081 «Право»

Жукова Марія Михайлівна

Керівниця: Бусол Катерина Ігорівна

кандидатка юридичних наук, доцентка

Рецензент:

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 2026 р.

Київ – 2026

Детарані академічної доброчесності

Я, Жукова Марія Михайлівна, студентка
другого курсу навчання магістерської програми за
спеціальністю «Право» факультету правничих наук

На УКМА підтверджую таке:

— написана мною кваліфікаційна робота на тему
«Непропорційний вплив примусово надане промоденство
Російської Федерації на жінок, які залишилися на тимчасово
окупованих територіях України: правовий аналіз та
механізми підтримки у системі перехідного правосуддя» відносно
вимогам академічної доброчесності та не містить порушень,
передбачених п. 3.1. Положення про академічну доброчесність
здобувачів освіти у НаУКМА, зі злитом якого я ознайомена.

30 квітня 2026 року

Жукова М.М.

Зміст

<i>Вступ</i>	5
<i>Розділ 1. Примусове надання громадянства як порушення та злочин за міжнародним правом і в контексті російської агресії проти України</i>	8
1.1 Історичний огляд практик примусового надання громадянства у світі	8
1.2 Основні заходи РФ щодо примусового надання громадянства на окупованих територіях України з 2014 року	14
1.3 Міжнародно-правова оцінка російської політики «паспортизації» ...	23
1.4 Примусове надання громадянства державою-окупанткою як воєнний злочин	39
<i>Розділ 2. Гендерний вимір примусового надання громадянства у контексті російської агресії</i>	47
2.1 Фактори, що примушують жінок залишатися на тимчасово окупованих Росією територіях України.....	47
2.2. Вплив «паспортизації» на права жінок, які залишились на тимчасово окупованих Росією територіях України.....	55
<i>Розділ 3. Механізми відновлення прав жінок, які диспропорційно потерпають від політики «паспортизації» РФ у системі перехідного правосуддя України</i>	71
3.1 Перехідне правосуддя та гендерна перспектива в міжнародній практиці.....	71
3.2 Юридичні та інституційні механізми відновлення прав жінок в Україні	81

3.3 Комунікаційні стратегії як складова перехідного правосуддя в Україні	
.....	89
<i>Висновки</i>	99
<i>Список використаних джерел</i>	103

Вступ

Збройна агресія Російської Федерації проти України супроводжується систематичними порушеннями міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Одним із таких порушень є політика примусового надання російського громадянства щодо цивільного населення тимчасово окупованих територій – так звана «паспортизація». Активна фаза цієї політики розпочалася ще у 2019 році з виданням Указу Президента РФ № 183 щодо мешканців окремих районів Донецької та Луганської областей, а після лютого 2022 року поширилася на всі окуповані території та набула значно більшого масштабу, який передбачав як спрощену процедуру отримання паспорту, так і фактичний примус через відмову у медичній допомозі, соціальних виплатах, порушеннях права власності та свободі пересування для осіб без російського паспорта. Попри те, що проблематика «паспортизації» дедалі частіше потрапляє у фокус міжнародних правозахисних інституцій, її гендерний вимір залишається мало дослідженим. Тим часом саме жінки складають велику частину дорослого цивільного населення, яке з різних причин, зокрема через догляд за дітьми чи літніми родичами, економічною залежністю, або відсутністю ресурсів для виїзду, залишилося на окупованих територіях. Для цих жінок правовий тиск окупаційної влади додатково накладається на гендерно зумовлені фактори, як-от ризики сексуального і домашнього насильства, обмеження репродуктивних прав, нерівний доступ до засобів існування. Саме на цьому перетині примусове надання громадянства перетворюється на інструмент структурної дискримінації.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що окупація триває, а отже, практика «паспортизації» не є завершеним історичним фактом – вона щодня породжує нові порушення прав. Додатково, в Україні триває

формування моделі перехідного правосуддя, і питання, як саме реінтегрувати людей, які отримали російські паспорти під примусом, без їх повторної віктимізації, потребує відповіді вже зараз, а не після деокупації. *Об'єктом* дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з примусовим наданням громадянства Російською Федерацією цивільному населенню тимчасово окупованих територій України та реалізацією прав осіб, які постраждали від цієї практики.

Предметом дослідження в цій роботі є міжнародно-правова та кримінально-правова характеристика примусового надання громадянства як порушення норм міжнародного гуманітарного права і воєнного злочину, гендерно зумовлені наслідки цієї політики для жінок, які залишилися на тимчасово окупованих територіях України, а також механізми підтримки й відновлення їхніх прав у системі перехідного правосуддя України, зокрема комунікаційні.

Метою роботи є міжнародно-правовий аналіз примусової «паспортизації» на тимчасово окупованих територіях України як порушення міжнародного гуманітарного права з урахуванням її гендерно зумовлених наслідків для жінок та обґрунтування механізмів підтримки і відновлення їхніх прав у межах перехідного правосуддя.

Завданням цієї роботи є аналіз історичної практики примусової «паспортизації» як інструменту окупаційної політики, систематизація заходів РФ щодо «паспортизації» населення окупованих територій України з 2014 року до сьогодні, визначення норм міжнародного гуманітарного права, застосовних до цієї практики, та оцінка перспективи її кваліфікації як воєнного злочину, а також виявлення факторів, що зумовлюють вимушене перебування жінок на окупованих територіях та пропозиції щодо механізмів відновлення цих прав у межах перехідного правосуддя.

Дослідницьким питанням є з'ясування того, яким чином примусове надання громадянства Російською Федерацією на тимчасово окупованих територіях

України порушує норми міжнародного гуманітарного права, чи має ця практика гендерно зумовлені наслідки для жінок, і якщо так – то якими є ефективні механізми відновлення їхніх прав у межах перехідного правосуддя України?

Методологічну основу становить поєднання формально-юридичного методу, застосованого для аналізу норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, а також національного законодавства України, порівняльно-історичного методу, використаного для зіставлення сучасної російської практики з історичними прецедентами, зокрема німецькою політикою «паспортизації» на окупованих територіях у 1939-1945 рр. та практикою РФ у Грузії після 2008 р., та системно-структурного підходу і гендерно-правового аналізу.

Наприкінці кожного розділу аналізу узагальнюються основні висновки та міркування про практичне застосування дослідженої інформації. Наведений нижче аналіз слугує підґрунтям для теоретичних дебатів над найскладнішими аспектами процесу «паспортизації», з високим потенціалом для напрацювання практичних рекомендацій щодо застосування висновків у практичних заходах, які необхідно здійснити державі.

Розділ 1. Примусове надання громадянства як порушення та злочин за міжнародним правом і в контексті російської агресії проти України

1.1 Історичний огляд практик примусового надання громадянства у світі

Поняття примусового громадянства охоплює ситуації, коли держава нав'язує своє громадянство без вільної згоди особи, перешкоджає відмові від нього або змінює громадянський статус населення внаслідок територіальних змін чи окупації.¹ У контексті цього дослідження це поняття є синонімічним до практики РФ щодо окупованих територій України, яку в публічному дискурсі, зокрема правозахисні організації та медіа, називають терміном «паспортизація». Тож надалі ці терміни будуть вживатися взаємозамінно.

Хоча окремі форми колективної зміни громадянства існували й раніше, саме події Другої світової війни продемонстрували, що громадянство може використовуватися не лише як правовий зв'язок між особою і державою, а й як інструмент політичного контролю та інтеграції захоплених територій до країни-агресорки. Так, після ухвалення Нюрнберзьких законів від 15 вересня 1935 року євреї були позбавлені громадянства Німеччини, права до вступу у шлюб з представниками «арійської раси», та їхній статус змінився на «підданих».² Це стало підставою для подальшої дискримінації євреїв під час Другої світової війни.³

¹ A. P. Stavnichuk, “International Legal Protection of the Right to Citizenship under Conditions of Armed Aggression and Occupation of Territories” (PhD diss., Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2023).

² «“This Day in History: 15 September 1935 – Adoption of the Nuremberg Laws,” Museum of Jewish Memory and Holocaust in Ukraine, 15 September 2021, <https://jmh.org.uk/news-list/699-ts-ogo-dnya-15-veresnya-1935-r-progoloshennya-nyurnberz-kikh-zakon-v>

³ “The Nuremberg Race Laws,” Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-race-laws>.

Ще одним з найближчих історичних аналогів сучасної практики «паспортизації» є події періоду Другої світової війни, зокрема запровадження нацистською Німеччиною системи «германізації» та системи Deutsche Volkliste на окупованих територіях. Під час Другої світової війни на території окупованої Польщі, Франції, а також у межах окупованих територій України було створено реєстри населення, які класифікували осіб за критеріями етнічного походження та політичної лояльності.⁴ Осіб, включених до першої та другої категорій списку, примусово визнавали громадянами Третього Рейху, незалежно від їхньої волі. Таке «надання» громадянства мало далекосяжні правові наслідки, зокрема обов'язкову військову службу у Вермахті, і фактично перетворювалося на інструмент мобілізації людських ресурсів окупаційною владою.⁵ Зокрема, в 1942 році всі громадяни Люксембургу були автоматично визнані «громадянами Рейху» для подальшої мобілізації до німецької армії.⁶ Ця практика була засуджена під час Нюрнберзького процесу у справі Фріка як серйозне порушення законів і звичаїв війни.⁷ У вироку проголошувалося, що «німецьке громадянство в окупованих країнах, а також у Рейху підпадало під юрисдикцію [Фріка], поки він перебував на посаді міністра внутрішніх справ».⁸ Фрік створив расовий реєстр осіб німецького походження й надавав німецьке громадянство певним групам громадян іноземних держав, таким чином несучи

⁴ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 13 (Indictment), https://avalon.law.yale.edu/imt/chap_13.asp

⁵ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 13 (Indictment), https://avalon.law.yale.edu/imt/chap_13.asp

⁶ Gerry Erang, “Luxembourg’s Darkest Day?: 30 August 1942: The Country’s Forced Conscription into the German Army,” RTL Today, March 17, 2026, <https://today.rtl.lu/luxembourg-insider/history/30-august-1942-the-countrys-forced-conscription-into-the-german-army-1395527>.

⁷ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 1 (Judgment), 119: German citizenship in the occupied countries as well as in the Reich came under his jurisdiction while he was Minister of the Interior. Having created a racial register of persons of German extraction, Frick conferred German citizenship on certain categories of citizens of foreign countries. He is responsible for Germanization in Austria, Sudetenland, Memel, Danzig, Eastern territories (West Prussia and Posen), and in the territories of Eupen, Malmedy, and Moresnot. He forced on the citizens of these territories German law, German courts, German education, German police security, and compulsory military service.

⁸ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 1, Judgment, Section on Wilhelm Frick, 301.

відповідальність за германізацію на різних іноземних територіях.⁹ Відповідно, він нав'язував громадянам цих територій німецьке законодавство, суди, освіту, поліцейську безпеку та обов'язкову військову службу. Міжнародний військовий трибунал, серед іншого, спирався на ці факти, щоб визнати Фріка винним у скоєнні воєнних злочинів.¹⁰

Крім того, Міжнародний військовий трибунал визнав ще одного обвинуваченого, Альфреда Розенберга, міністра Третього Рейху у справах окупованих східних територій, винним за звинуваченням у воєнних злочинах, зокрема у формулюванні “політики германізації, експлуатації, примусової праці, винищення євреїв та опонентів нацистського правління” та створенні адміністрації, яка її здійснювала.¹¹ Хоча на відміну від обвинувального акту у вирoku не згадується політика примусового надання громадянства як основний акт германізації, рішення Міжнародного військового трибуналу у справі Розенберга може слугувати додатковим непрямим визнанням криміналізації цього діяння в контексті політики германізації.

Про практику маніпулювання громадянством можна говорити і у випадку анексії Балтійських країн Радянським Союзом. Саме ці історичні події 20-го століття показали, наскільки глибоко громадянство може бути використане як інструмент державної влади, а не просто як нейтральний правовий зв'язок.¹² Так, наприклад, окупація та анексія Естонії, Латвії та Литви Радянським Союзом у червні 1940 року є яскравим прикладом нав'язування примусового громадянства через анексію територій, що

⁹ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 1, Judgment, Section on Wilhelm Frick, 301.

¹⁰ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 1, Judgment, Section on Wilhelm Frick, 301.

¹¹ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, Volume 1, Judgment, Section on Alfred Rosenberg, 295.

¹² Paul Weis, *Nationality and Statelessness in International Law*, 2nd ed. (Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff, 1979), 124.

супроводжувалась терором. Після встановлення маріонеткових урядів, у серпні 1940 року балтійські держави були офіційно включені до складу Радянського Союзу як соціалістичні республіки. Населення цих територій таким чином було перетворено на радянських громадян без справжньої згоди,¹³ а їхнє попереднє громадянство було скасоване в результаті анексії, яка викликала міжнародний резонанс. Зокрема, Сполучені Штати Америки у Декларації Веллеса 1940 року підтвердили політику невизнання примусової анексії з боку СРСР щодо країн Балтії, застосувавши її саме щодо радянської анексії та пов'язаних із нею правових наслідків, включно зі зміною громадянського статусу населення.¹⁴

Процес радянзації поєднав нав'язування громадянства з масовими депортаціями та ширшими репресіями.¹⁵ У 1940-х роках радянська влада депортувала десятки тисяч громадян Балтії до Сибіру та Центральної Азії, і об'єктами такої політики були типові для радянської влади вороги – політична еліта та інтелектуали, власники майна та ті, кого вважали недостатньо лояльними до радянської влади.¹⁶ Ці депортації одночасно служили для усунення потенційного опору та зміцнення демографічної домінації Радянського Союзу на окупованих територіях.

Що стосується інших частин світу, то в країнах Африки імперії використовували різні категорії для країн, контроль над якими вони мали.¹⁷ Це стосується, зокрема, практики імперіальної Франції на західних територіях континенту, та Екваторіальної Африки, особливо в контексті

¹³ "On the Procedure for Acquiring Citizenship of the USSR by Citizens of the Lithuanian, Latvian and Estonian Soviet Socialist Republics," Decree of 7 September 1940, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131030-o-poryadke-priobreteniya-grazhdanstva-sssr-grazhdanami-litovskoy-latviyskoy-i-estonskoy-sovetskih-sotsialisticheskikh-respublik-ukaz-ot-7-sentyabrya-1940-g>

¹⁴ Brian Whitmore, "Revisiting the Welles Declaration," Center for European Policy Analysis, <https://cepa.org/article/revisiting-the-welles-declaration/>

¹⁵ David Ramiro Troitiño, "The Baltic Republics and the First Symptoms of the USSR's Dissolution", 2 May 2025

¹⁶ David Ramiro Troitiño, "The Baltic Republics and the First Symptoms of the USSR's Dissolution", 2 May 2025.

¹⁷ Frederick Cooper, "The Politics of Citizenship in Colonial and Postcolonial Africa," *Studia Africana* 16 (2005), 16.

Сенегалу. В той час як жителі цих країн мали статуси «підданих» та не мали в своєму користуванні всіх політичних та соціальних прав, жителі метрополій вважалися «громадянами», що юридично закріплювало їхні привілеї. Вони пізніше маніпулювали поняттям громадянства як інструментом економічної експлуатації, зокрема для посилення власної економіки після Другої світової війни.¹⁸

Незважаючи на те, що, на жаль, існує багато прикладів зловживання державами концепцією громадянства, в цій роботі фокус буде на такій політиці РФ. Російська «паспортизація» Донбасу та Криму також не була російською політикою, реалізованою вперше: вона вкладається у вже відпрацьований підхід РФ до окупованих/де-факто контрольованих територій у пострадянському просторі. У грузинських регіонах Абхазії та Південній Осетії, де Росія підтримувала сепаратизм, масове надання російського громадянства стало інструментом довгострокового політичного та правового «прив'язування» населення до РФ і створення підґрунтя для риторики про «захист російських громадян».¹⁹ Офіційні оцінки від ЄС та аналітичні звіти підкреслювали, що масштабне та системне надання паспортів у цих регіонах перед війною 2008 року мало характер колективної натуралізації та використовувалося як елемент ширшої стратегії впливу, а не лише гуманітарний захід, як це намагалась подати Росія.²⁰

Схожа логіка простежується досі у невизнаному Придністров'ї. І незважаючи на те, що там темп і механізми відрізнялися від грузинського кейсу, політика спрощеного надання російського громадянства та

¹⁸ Frederick Cooper, "The Politics of Citizenship in Colonial and Postcolonial Africa," *Studia Africana* 16 (2005), 15.

¹⁹ Elia Bescotti et al., "Passportization: Russia's 'humanitarian' tool for foreign policy, extra-territorial governance, and military intervention," *VerfBlog*, March 23, 2022, <https://verfassungsblog.de/passportization/>

²⁰ Elia Bescotti et al., "Passportization: Russia's 'humanitarian' tool for foreign policy, extra-territorial governance, and military intervention," *VerfBlog*, March 23, 2022, <https://verfassungsblog.de/passportization/>

підтримка де-факто режимів розглядаються як інструменти підтримання нестабільності неконтрольованої території зокрема, та Молдови загалом.²¹ Можна із впевненістю сказати, що така політика є зовнішньополітичним інструментом РФ у невизнаних/спірних територіях, що передує або супроводжує політичну, військову та адміністративну інтеграцію цих територій під вплив РФ.²²

Отже, ці випадки з історії показують, що примусове або автоматичне надання громадянства не є новим явищем, однак еволюція міжнародного права призвела до поступового усвідомлення його несумісності з фундаментальними правами людини. Сучасні практики «паспортизації» на окупованих територіях відтворюють історично засуджені моделі примусу, які в нинішніх умовах мають оцінюватися крізь призму заборони анексії, принципу невизнання та норм міжнародного гуманітарного права.

²¹ Oskar Kappel, “Did Russia's passportization in Donbas, 2019, serve as a casus belli for its full scale invasion of Ukraine in 2022?”

²² Oskar Kappel, “Did Russia's passportization in Donbas, 2019, serve as a casus belli for its full scale invasion of Ukraine in 2022?”

1.2 Основні заходи РФ щодо примусового надання громадянства на окупованих територіях України з 2014 року

Політика так званої «паспортизації» розпочалася після встановлення Російською Федерацією фактичного контролю над Автономною Республікою Крим у 2014 році та згодом була поширена на частини Донецької і Луганської областей, а після повномасштабного вторгнення 2022 року і на інші окуповані території України. Незважаючи на різні адміністративні форми реалізації, загальна логіка цієї політики залишалася сталою: використання механізму зміни громадянства як інструменту інтеграції окупованих територій у правовий та політичний простір Російської Федерації.

Після нелегітимного референдуму, проведеного після встановлення Росією контролю над Кримом, 18 березня 2014 року в Москві Російська Федерація та Республіка Крим підписали “Договір про приєднання Республіки Крим до Російської Федерації” (“Договір про приєднання”).²³ 21 березня 2014 року Парламент Російської Федерації ратифікував Конституційний закон “Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб’єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя”.²⁴

Ухвалення так званого “Договору про приєднання”, який набув чинності 18 березня 2014 року, мало негайні наслідки для статусу мешканців Криму. Усі громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживали на

²³ “Treaty between the Russian Federation and the Republic of Crimea on the Accession of the Republic of Crimea into the Russian Federation and on the Establishment of New Subjects within the Russian Federation,” President of Russia, 18 March 2014 <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>

²⁴ Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 6-FKZ, “On the Admission of the Republic of Crimea into the Russian Federation and the Formation of New Subjects within the Russian Federation — the Republic of Crimea and the Federal City of Sevastopol,” March 21, 2014, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201403210014?index=2>.

законодавством для отримання російського громадянства; і ті, хто був змушений відмовитися від українського громадянства, щоб зберегти роботу та доступ до інших ключових послуг.³¹

Процес відмови від російського громадянства мав бути завершений до 18 квітня 2014 року. Цей процес відзначався багатьма проблемами, що були пов'язані із короткими термінами, обмеженою інфраструктурою для процесу та зміненими процедурними вимогами до заяви.³² Крім того, російське громадянство також примусово надавалося дітям, які на той час перебували в дитячих будинках та інтернатах; особам, які перебували в психіатричних установах; особам, які перебували під вартою або в місцях утримання,³³ а також дітям, які народилися на півострові після його окупації.³⁴

Згідно з російським законодавством жителі Криму, які відмовилися від російського громадянства, визнаються іноземцями. Такі особи могли отримати посвідку на проживання за спрощеною процедурою, що надавало їм права, якими користуються громадяни Російської Федерації, наприклад пенсію, безкоштовне медичне страхування, соціальні виплати та право займатися професіями, для яких отримання громадянства Росії не є обов'язковим.³⁵

Особи, які мали посвідку на проживання, але не мали російського громадянства, були позбавлені багатьох основних прав, доступних громадянам, таких як володіти землею сільськогосподарського призначення, голосувати та бути обраними, реєструвати релігійну громаду,

³¹ OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 56.

³² Ibid., para. 58.

³³ See also Bratsylo et al. v. Russia, CCPR/C/140/D/3022/2017, Views, UN Human Rights Committee, May 23, 2024, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F140%2FD%2F3022%2F2017&Lang=en

³⁴ Ukraine v. Russia (Re Crimea), para. 64.

³⁵ “Obtaining a Residence Permit for Citizens Wishing to Retain Ukrainian Citizenship and Permanently Residing in Crimea,” Ukrainian Helsinki Human Rights Group, February 6, 2016, <https://www.helsinki.org.ua/articles/poluchenye-vyda-na-zhytstvo-dlya-hrazhdan-pozhelavshyh-sohranyt-ukraynskoe-hrazhdanstvo-y-prozhyvayuschyh-postoyanno-na-territoryi-krima/>; OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 61.

брати участь у публічних зібраннях, обіймати посади в органах державної влади та перереєструвати приватний транспорт на півострові.³⁶

Крім того, “вибір” відмовитися від російського громадянства відбувався на тлі інтенсивного залякування, переслідування та дискримінації тих, хто вважався вороже налаштованим до російської “окупації” або тих, хто підтримував проукраїнських переконання.³⁷ Додатково, згідно з новими правилами, громадяни України, які проживали в Криму і в паспорті яких стояла відмітка про реєстрацію на материковій частині України, не могли стати громадянами Російської Федерації і набували статусу іноземців. Відповідно, вони більше не могли перебувати в Криму на законних підставах більше 90 днів протягом 180 днів з моменту в’їзду на півострів, згідно з російським законодавством, що застосовується до іноземців.³⁸ Недотримання імміграційних правил, запроваджених Російською Федерацією, могло призвести до депортації на підставі рішення суду.³⁹

Російські нормативно-правові акти також заборонили працевлаштування громадян України, які не мають реєстрації місця проживання в Криму.⁴⁰ Система квот, передбачена російським законодавством, дозволяла проживати й працювати в Криму до 5 000 іноземців, але поширювалася лише на іноземців з неукраїнськими паспортами, які проживали в Криму до березня 2014 року й мали українську посвідку на проживання.⁴¹ Російська

³⁶ OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 62; OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 16 February to 15 May 2016, para. 197, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report.pdf.

³⁷ *Ukraine v. Russia (Re Crimea)*, para. 68.

³⁸ *Ukraine v. Russia (Re Crimea)*, para. 70; OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 64.

³⁹ “OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 65. See, inter alia, “Balaklava District Court of the Republic of Crimea,” decision no. 5-207/2016, November 22, 2016; “Supreme Court of the Republic of Crimea,” decision no. 12-2050/2016, November 15, 2016

⁴⁰ OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 68.

⁴¹ *Human Rights Watch, Rights in Retreat: Abuses in Crimea, November 17, 2014, section “Risk of Expulsion from Crimea.”*, <https://www.hrw.org/report/2014/11/17/rights-retreat/abuses-crimea>

окупаційна влада організувала масові рейди проти приватних підприємств, які нелегально працевлаштовували громадян України.⁴²

Крім того, громадяни України, які не мали реєстрації місця проживання в Криму, були виключені з системи безкоштовного медичного страхування та доступу до державних лікарень.⁴³

Що стосується громадян України, яких примусили до прийняття російського громадянства, то як правило, за російським законодавством від громадян України не вимагалось здавати свої українські паспорти або відмовлятися від українського громадянства, якщо отримання російського громадянства відбувалось за заявою самих громадян України.⁴⁴ Однак законодавство зобов'язувало мешканців Криму, які працювали на державних і муніципальних посадах до референдуму, відмовитися від українського громадянства не пізніше 18 квітня 2014 року, а також отримати паспорт Російської Федерації, якщо вони хотіли зберегти своє робоче місце.⁴⁵ Закон, прийнятий парламентом Криму, також вимагав від них мати “копію документа, що підтверджує відмову від наявного громадянства іншої держави та здачу паспорта іншої держави”.⁴⁶

На відміну від Криму, в частинах Донецької та Луганської областей Росія спочатку діяла через підконтрольні проксі-утворення («ДНР» і «ЛНР»). Починаючи з 2015-2016 років, там було запроваджено власні «паспорти», що поступово створювали окремий документарний простір.⁴⁷

⁴² Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine) (A/HRC/36/CRP.3), 25 September 2017, para. 69.

⁴³ OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea, para. 70.

⁴⁴ Ibid., para. 71.

⁴⁵ Federal Constitutional Law No. 6-FKZ, art. 4.

⁴⁶ Law of the Republic of Crimea No. 7-ZRK, “On the State Civil Service of the Republic of Crimea,” May 29, 2014, art. 11.

⁴⁷ Global Rights Compliance, International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas, February 13, 2022, 251. <https://globalrightscpliance.org/wp-content/uploads/2025/06/International-Law-and-Russia-Involvement-in-Crimea-and-Donbas-1.pdf>

З 26 березня 2015 року влада «ЛНР» запровадила процедуру видачі «паспортів ЛНР» мешканцям окупованих територій.⁴⁸ Наслідуючи приклад «ЛНР», влада «ДНР» почала видавати «паспорти ДНР» 16 березня 2016 року.⁴⁹ Пріоритет надавався особам, які досягли 16, 25 або 45 років (вік, коли паспорт видається вперше або потребує оновлення), або тим, хто втратив документи, що посвідчують особу.⁵⁰

Проте вже в червні 2019 року російська окупаційна влада почала видавати російські паспорти жителям «Д/ЛНР».⁵¹ Це стало наслідком ухвалення Указу Володимира Путіна «Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку» від 24 квітня 2019 року.⁵² Наказ спростив процедуру набуття громадянства для осіб, які проживають на територіях, підконтрольних «ЛНР» і «ДНР», скасувавши деякі загальні процедурні вимоги, такі як складання іспиту з російської мови та проживання в Росії більше п'яти років на момент подачі заяви.⁵³ Наказ не вимагав від особи виходу з українського громадянства для отримання російського громадянства.⁵⁴

⁴⁸ Regulation of the Council of Ministers of the “Luhansk People’s Republic” No. 02-04/78/15, “On Approval of the Regulation on the Passport Document Certifying the Identity of an Individual Residing on the Territory of the Luhansk People’s Republic,” March 26, 2015.

⁴⁹ Resolution of the Council of Ministers of the “Donetsk People’s Republic” No. 1-13, “On Approval of the Regulation on the Passport of a Citizen of the Donetsk People’s Republic,” February 12, 2016; OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 16 February to 15 May 2016, para. 148.

⁵⁰ Global Rights Compliance, International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas, 289; OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 16 February to 15 May 2016, para. 148.

⁵¹ “Donbas Residents Began Receiving Russian Passports — after Oath and Fingerprinting,” BBC, June 14, 2019; K. Tkachenko, “The Ministry of Internal Affairs Began Issuing Russian Passports to Donbas Residents,” RBC, June 14, 2019; Global Rights Compliance, International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas, 158.

⁵² Decree of the President of the Russian Federation No. 183, “On Determining, for Humanitarian Purposes, Categories of Persons Entitled to Apply for Admission to Citizenship of the Russian Federation under a Simplified Procedure,” April 24, 2019.

⁵³ “Putin Simplified the Issuance of Russian Passports to Residents of the “DNR” and “LNR,”” BBC News Russia, April 24, 2019, <https://www.bbc.com/russian/news-48040764>; “Residents of the “DNR” and “LNR” Had Acquisition of Russian Citizenship Simplified,” BBC News Ukraine, April 24, 2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48040025>; Vladimir Socor, “Russia Launches ‘Passportization’ in Occupied Ukrainian Donbas (Part One),” Eurasia Daily Monitor 16, no. 63, May 1, 2019, <https://jamestown.org/program/russia-launches-passportization-in-occupied-ukrainian-donbas-part-one/>; Global Rights Compliance, International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas, 159.

⁵⁴ Ibid.

Станом на квітень 2021 року Віра Ястребова, голова української громадської організації “Східна правозахисна група”, повідомила, що російська окупаційна влада змушує мешканців окупованих частин Донецької та Луганської областей мати паспорти Російської Федерації або «Д/ЛНР» для отримання пенсій та гуманітарної допомоги, а також для зайняття посад на державній службі.⁵⁵ Працівники окупаційних адміністрацій «Д/ЛНР», працівники установ, соціальних фондів, шкіл та університетів також були зобов’язані отримати паспорт Російської Федерації, тоді як паспорти «Д/ЛНР» вважалися недостатніми.⁵⁶ 27 січня 2022 року так звана “влада” окупованої частини Донецької області заявила, що з 2019 року 365 000 мешканців отримали російські паспорти.⁵⁷

Таким чином, навіть за відсутності формально обов’язкового характеру, механізм набуття громадянства набував примусових рис через систему обмежень та стимулів.

Після початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року Росія окупувала інші частини Донецької та Луганської областей, а згодом незаконно анексувала їх 30 вересня 2022 року.⁵⁸ 4 жовтня 2022 року на підставі федеральних конституційних законів Росії № 5-ФКЗ і № 6-ФКЗ «ДНР» і «ЛНР» були «прийняті» до складу Російської Федерації як нові суб’єкти.⁵⁹ Після прийняття закону № 5-ФКЗ 28 березня 2023 року так

⁵⁵ “Threats of Dismissal and Suspension of Payments: Residents of ‘L/DPR’ Are Forced to Obtain Russian Passports,” Vchasno, April 9, 2021, <https://vchasnoua.com/news/pogrozhuyut-zvil-nennyami-ta-pripinennyam-viplat-v-ordlo-zmushuyut-otrimuvati-pasporti-rf>; D. Durnev, “Legal Coup: How the ‘DNR’ Decided to Outlaw Residents with Ukrainian Passports,” Hromadske, January 25, 2021, <https://hromadske.ua/ru/posts/yuridicheskij-perevorot-kak-v-dnr-reshili-postavit-zhitelej-s-pasportami-ukrainy-vne-zakona>; T. Shelest, “Coercion into ‘LDNR’ Citizenship, Deception and Long Queues: How Passportization of ORDLO Residents Took Place in 2021,” Vilne Radio, April 9, 2021, <https://freeradio.com.ua/prymus-do-hromadianstva-ldnr-obmany-ta-dovhi-cherhy-iak-tryvala-pasportyzatsiia-meshkantsiv-ordlo-u-2021-rotsi/>; Socor, “Russia Launches ‘Passportization’”; Global Rights Compliance, International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas, 290.

⁵⁶ “Threats of Dismissal and Suspension of Payments,” Vchasno.

⁵⁷ ““In the DPR, 365,000 People Have Received Russian Passports since 2019,” TASS, January 27, 2022, <https://tass.ru/obschestvo/13544935>; A. Sheremet, “DPR Migration Service: More than 350,000 People Have Received Russian Citizenship since 2019,” Babel, January 27, 2022, <https://babel.ua/news/75856-migraciyna-sluzhba-dnr-z-2019-roku-rosiyske-gromadyanstvo-otrimali-ponad-350-tisynch-lyudev>

⁵⁸ Paul Kirby, “Russia to Formally Annex Four More Areas of Ukraine,” BBC, September 29, 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63072113>.

⁵⁹ Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 5-FKZ, “On the Admission of the Donetsk People’s Republic into the Russian Federation and the Formation of a New Subject within the Russian Federation – the Donetsk People’s Republic,”

званий голова «ДНР» Денис Пушилін видав указ, яким продовжив термін дії паспортів, виданих у «ДНР», до кінця 2023 року.⁶⁰

Станом на 13 жовтня 2024 року, за словами Артема Лисогора, голови Луганської обласної військової адміністрації, статус документу, виданого в «ЛНР», не визнається в Росії.⁶¹ Крім того, Центр Національного Спротиву заявив, що з 1 грудня 2024 року паспорти «ДНР» і «ЛНР» були визнані російською окупаційною владою недійсними.⁶² У результаті мешканці підконтрольних «Д/ЛНР» територій, які ще не встигли отримати російський паспорт і продовжували користуватися документами «Д/ЛНР» або українськими паспортами, ризикували в подальшому втратити всі соціальні пільги та виплати, гарантовані громадянам Росії.⁶³

У березні 2025 року, Президент РФ Володимир Путін видав Указ, в якому закликав громадян України, які «не мають законних підстав для перебування (проживання) в Російській Федерації, зобов'язані самостійно виїхати з Російської Федерації або до 10 вересня 2025 року включно врегулювати своє правове становище в Російській Федерації відповідно до Указу Президента Російської Федерації від 30 грудня 2024 року № 1126 «Про тимчасові заходи щодо врегулювання правового становища окремих

October 4, 2022, <http://government.ru/docs/all/143430/> ; Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 6-FKZ, “On the Admission of the Luhansk People’s Republic into the Russian Federation and the Formation of a New Subject within the Russian Federation – the Luhansk People’s Republic,” October 4, 2022, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202210050006> .

⁶⁰ Decree of the Head of the “DNR” No. 93, “On Certain Issues of Identification of Individuals on the Territory of the Donetsk People’s Republic When Receiving Social Protection (Support) Measures,” March 28, 2023, https://denis-pushilin.ru/doc/ukazy/Ukaz_93_28032023.pdf .

⁶¹ Artem Lysohor, “On the Situation in the Occupied and De-Occupied Territories,” Telegram channel of Artem Lysohor, October 13, 2024, <https://t.me/luhanskaVTSA/21956> .

⁶² “Russian Occupiers Recognise Passports of the So-Called “DPR/LPR” as Invalid,” National Resistance Center, November 18, 2022, <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosijski-okupanty-vyznayut-nedijsnym-pasporty-tak-zvanyh-dnr-lnr/> .

⁶³ “Validity of DNR Passports Expires on December 1: Explaining What This Means,” Komsomolskaya Pravda, November 24, 2024, <https://www.donetsk.kp.ru/daily/27664.5/5015267/> ; A. Antonova, “Those Who Have Not Obtained Russian Passports Will Remain in the LNR as Foreign Citizens and Stateless Persons,” Komsomolskaya Pravda, August 19, 2024, <https://www.lugansk.kp.ru/daily/27622.5/4972726/> .

категорій іноземних громадян та осіб без громадянства в Російській Федерації у зв'язку із застосуванням режиму висилки».⁶⁴

Загалом, після окупації українських територій з метою їх анексії у 2014 році російська влада почала використовувати політику «паспортизації», щоб ефективно позбавити громадян України всіх прав і переваг, пов'язаних з їхнім громадянством. Після повномасштабного вторгнення, яке сталося у 2022 році, було впроваджено аналогічні політики з боку РФ. Таким чином, створювалася ситуація, в якій відсутність російського громадянства призводила до ризику втрати базових прав і засобів існування.

⁶⁴ Decree of the President of the Russian Federation No. 159, “On the Specific Features of the Legal Status of Certain Categories of Foreign Citizens and Stateless Persons in the Russian Federation, and on Amending and Declaring Certain Decrees of the President of the Russian Federation Invalid,” March 20, 2025, <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202503200022?index=1>

1.3 Міжнародно-правова оцінка російської політики «паспортизації»

Перед тим як почати міжнародно-правовий аналіз російської політики «паспортизації» важливо зазначити, що і Україна, і Росія є учасницями ключових договорів в сфері міжнародного гуманітарного права. Зокрема, обидві держави ратифікували Гаазьку конвенцію 1907 року, Четверту Женевську конвенцію 1949 року та Додатковий протокол I, які є ключовими для аналізу цього підрозділу.

Політика примусового надання громадянства зачіпає одну з ключових категорій МГП – статус особи та її правовий зв'язок із державою. Як правовий концепт, громадянство, що представляє собою політичний і правовий зв'язок, який пов'язує особу з державою, є важливим, оскільки “дозволяє особі набувати й здійснювати права та обов'язки, притаманні участі в політичній спільноті”.⁶⁵ Крім того, громадянство має вирішальне значення в МГП, оскільки воно є визначальним фактором у визначенні захищеного статусу і, таким чином, обсягу прав, захисту та гарантій особи.

Більшість норм МГП стосуються того, як сторона конфлікту поводить себе з особами, лояльними або підконтрольними її супротивнику, і не намагається регулювати ставлення держави до власних громадян.⁶⁶ Наприклад, стаття 4(1) Четвертої Женевської конвенції чітко визначає, що її положення захищають осіб, “які в даний момент і в будь-який спосіб опинилися, в разі конфлікту або окупації, в руках сторони-учасниці конфлікту, або окупаційної влади, громадянами якої вони не є”.⁶⁷ Таким чином, Четверта

⁶⁵ Inter-American Court of Human Rights, Case of the Girls Yean and Bosico v. Dominican Republic, Judgment of September 8, 2005, Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs, para. 137, https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_130_%20ing.pdf

⁶⁶ Dieter Fleck, “Historical Development and Legal Basis,” in The Handbook of International Humanitarian Law, ed. Dieter Fleck, 4th ed. (Oxford: Oxford University Press, 2021), 24

⁶⁷ Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, August 12, 1949, art. 4(1), <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949?activeTab=>

Женевська конвенція обумовлює свій захист статусом громадянства особи, а зміна статусу громадянства призводить до зміни обсягу такого захисту.⁶⁸

Хоча Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії («МКТЮ») запровадив альтернативний правовий тест, згідно з яким захищений статус визначається фактичною лояльністю до сторони конфлікту (наприклад, продиктованою етнічними чи іншими міркуваннями), а не юридичним громадянством,⁶⁹ у міжнародних збройних конфліктах, позбавлених етнічних міркувань (таких як російське вторгнення в Україну), критерій громадянства залишається основним правилом для визначення захищеного статусу особи.

Таким чином, громадянство має вирішальне значення в МГП для визначення обсягу гарантій і захисту, що надаються цивільному населенню, зокрема на окупованих територіях. Однак, хоча деякі автори роблять висновок, що міжнародне право забороняє державі-окупанту надавати своє громадянство населенню на окупованих територіях у світлі заборони анексії як таких,⁷⁰ тим не менш, серед норм МГП відсутнє будь-яке пряме вираження такої заборони. Незважаючи на це, надання громадянства окупаційною державою можна розглядати як порушення достатньо багатьох норм міжнародного гуманітарного права, наприклад через призму статті 43 Гаазьких положень та статті 64 Четвертої Женевської конвенції як порушення обов'язку поважати статус-кво. Воно порушує обов'язок окупаційної влади щодо поваги до законів суверена, який втратив контроль, що діють на окупованій території.⁷¹ Хоча обов'язок щодо здійснення

⁶⁸ Maksym Vishchyk and Jeremy Pizzi, "Nationality as the Basis of Protected Status under Geneva Convention IV: A Mysterious Case of Mistaken Death," EJIL:Talk!, August 23, 2024, <https://www.ejiltalk.org/nationality-as-the-basis-of-protected-status-under-geneva-convention-iv-a-mysterious-case-of-mistaken-death/>

⁶⁹ *Prosecutor v. Tadić, IT-94-I-A, Judgment, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, July 15, 1999, paras. 166–68*, <https://www.icty.org/en/case/tadic>; see also *Prosecutor v. Delalić et al. (Čelebići), IT-96-21-A, Appeal Judgment, ICTY, February 20, 2001, para. 73*, <https://www.icty.org/x/cases/mucic/acjug/en/cel-aj010220.pdf>

⁷⁰ Georg Dahm, Jost Delbrück, and Rüdiger Wolfrum, *Völkerrecht*, vol. I/2, 2nd ed. (Berlin: De Gruyter, 2002), citing P. Glaser in Dieter Fleck, ed., *The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflicts* (1994), 195.

⁷¹ Regulations Respecting the Laws and Customs of War on Land, annexed to Hague Convention (IV), October 18, 1907, art. 43; Geneva Convention IV, art. 64.

належного врядування дозволяє окупаційній владі приймати закони на окупованих територіях, жодним чином не можна стверджувати, що примусове надання громадянства є заходом для підтримання та відновлення громадського порядку й суспільного життя. Підтримання громадського порядку та суспільного життя об'єктивно не залежить від громадянства населення, і держава-окупант має у своєму розпорядженні різноманітні методи та засоби для виконання свого обов'язку щодо здійснення належного врядування без внесення відповідних змін до статусу громадянства населення. Більше того, видається обґрунтованим стверджувати, що право окупації навіть вимагає від держави-окупанта коригувати свої заходи, спрямовані на забезпечення належного врядування, з метою поваги до громадянства особи.

Більше того, масштабне й примусове надання громадянства окупаційною державою не підпадає під жодні допустимі винятки, передбачені правом окупації (пов'язані з безпекою окупаційних сил, імплементацією норм МГП⁷² або міжнародного права прав людини чи підтриманням впорядкованого управління).⁷³ Видається, що немає жодного розумного зв'язку між наданням громадянства та будь-яким із згаданих винятків.

Таким чином, заходи з «паспортизації» порушують статтю 43 Гаазьких положень та статтю 46 Четвертої Женевської конвенції й не можуть бути виправдані ні заявами про дотримання обов'язку щодо належного врядування, ні іншими допустимими винятками, передбаченими МГП.

Ще одним можливим порушенням може бути порушення обов'язку не примушувати населення на окупованій території присягати на вірність окупаційній державі, відповідно до статті 45 Гаазьких положень. Ця стаття забороняє окупаційній державі примушувати населення на окупованих

⁷² Hague Regulations, art. 43.

⁷³ Anne Peters, "Passportisation: Risks for International Law and Stability — Part II," EJIL:Talk!, May 10, 2019, <https://www.ejiltalk.org/passportisation-risks-for-international-law-and-stability-part-two/>

територіях присягати на вірність окупаційній державі і, відповідно, відмовлятися від вірності суверену, що втратив контроль.⁷⁴

Громадянство – як вираження правового зв'язку з державою, що має в своїй основі соціальний факт прив'язаності, справжній зв'язок існування, інтересів і почуттів, разом з існуванням взаємних прав й обов'язків⁷⁵ – є однією з основних форм прояву вірності особи державі.⁷⁶ Таким чином, примусова зміна громадянства є формою відмови від такої вірності, що суперечить статті 45 Гаазьких положень.⁷⁷

Для того, щоб довести порушення статті 45, необхідно продемонструвати, що особи були “примушені” присягнути на вірність державі-окупанту. Звичайне значення слова “примушувати”, що використовується у статті 45, передбачає стан, коли особу “примушують до чогось”, змушують або спонукають “силою або непереборною силою”, або змушують “робити щось або вчиняти дії під непереборним тиском”. Це можна вивести з первісної редакції статті 45 відповідно до Гаазьких положень 1899, в яких використовувалось формулювання на заборону «будь-якого тиску» (any pressure) на цивільне населення.⁷⁸ Відповідно, встановлення порушення статті 45 вимагає наявності елемента примусу. Добровільне звернення мешканця окупованої території з проханням надати йому громадянство держави-окупанта відповідно до встановлених нею внутрішніх процедур не буде порушенням статті 45. Ситуація, однак, змінюється, коли держава-

⁷⁴ Hague Regulations, art. 45, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907/regulations-art-45?activeTab=>

⁷⁵ Nottebohm Case (Second Phase), Judgment, 1955 I.C.J. Reports 4, 23, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/18/018-19550406-JUD-01-00-EN.pdf>.

⁷⁶ *Prosecutor v. Tadić*, IT-94-1-A, Appeal Judgment, ICTY, July 15, 1999, para. 166, <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1999/en/40180>; Vishchyk and Pizzi, “Nationality as the Basis of Protected Status.”

⁷⁷ United Nations General Assembly, Human Rights Council, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Including the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol: Report of the Secretary-General, A/HRC/59/67, May 28, 2025, para. 7, <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-07/A%3AHRC%3A59%3A67%20ENG.pdf>

⁷⁸ Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulation concerning the Laws and Customs of War on Land: 29 July 1899, 32 Stat. 1803, 1 Bevans 247, 26 Martens Nouveau Recueil (ser. 2) 949, 187 Consol. T.S. 429, entered into force Sept. 4, 1900, Article 45. <https://hrlibrary.umn.edu/instrree/1899b.htm>

окупантка запроваджує або стимули для отримання свого громадянства (наприклад, заохочуючи мешканців отримувати громадянство за відповідні пільги), або обмеження та санкції, пов'язані з ненабуттям громадянства, як це відбувається на окупованих територіях України.

Як було показано вище, Росія як держава-окупантка запровадила на окупованих українських територіях різні заходи для примусу мешканців до набуття російського громадянства як безпосередньо (наприклад, через відмову в медичних послугах, працевлаштуванні та соціальних виплатах, ризик вигнання з країни, конфіскацію майна тощо), так і опосередковано (через пільги та заохочення,⁷⁹ наприклад, одноразові виплати на придбання майна, фінансову підтримку батькам новонароджених, які зареєстрували свою дитину громадянином Росії, пенсії для пенсіонерів тощо). Отже, російські заходи з «паспортизації» слід розглядати як форму “примусу” до присяги на вірність окупаційній державі, що становить порушення статті 45 Гаазьких положень.

У ситуаціях, коли держава-агресорка надає своє громадянство жителям окупованої території, вони все ще залишаються громадянами суверена, що втратив контроль, в очах міжнародного права. Заходи анексії, частиною яких є примусове надання громадянства, не впливають на права захищених осіб, і останні продовжують мати право на захист відповідно до МГП. Отже ще одним ймовірним порушенням може бути порушення обов'язку не позбавляти захищених осіб на окупованій території переваг Четвертої Женевської конвенції через будь-які зміни внаслідок анексії, згідно зі статтею 47 Четвертої Женевської конвенції. Ця стаття передбачає, що будь-які зміни, запроваджені на окупованій території в результаті окупації та/або анексії, не позбавляють захищених осіб переваг, передбачених Четвертою

⁷⁹ “Russia Offers Scholarships and Benefits to Encourage Citizenship in Occupied Ukraine,” The Independent, July 24, 2023, <https://www.independent.co.uk/news/ap-ukraine-vladimir-putin-kherson-kyiv-b2513097.html>

Женевською конвенцією.⁸⁰ Таким чином, насильницьке та примусове надання громадянства без справжньої та вільної згоди особи становить порушення статті 47 і не позбавляє цивільних осіб на окупованих територіях їхнього захищеного статусу. Можливо, справа може бути іншою, коли докази вказують на чітке, добровільне й справжнє вираження наміру особи вийти з-під гарантій МГП і перебувати у правовому полі внутрішнього законодавства держави-окупанта.⁸¹

Однак розрізнення цих двох сценаріїв є, як мінімум, складним або практично неможливим, або, як максимум, ризикує позбавити захищених осіб гарантій, заснованих на потенційно хибному аналізі наявності чи відсутності їхнього справжнього волевиявлення. В умовах російської окупації, де отримання громадянства є необхідним для отримання базових послуг, необхідних для виживання, набуття одного громадянства не може означати відмову від іншого, оскільки воно є примусовим за своєю суттю. Навіть якщо заходи примусу не застосовувалися до особи в індивідуальному порядку (не існувало прямої загрози життю та здоров'ю особи), хибним буде також припускати, що така особа надала на це справжню згоду. Відтак найбільш розумним підходом є оперування презумпцією відсутності такої згоди. Отже, політика паспортизації та заходи, що лежать в її основі, порушують статтю 47 Четвертої Женевської конвенції.

Стаття 31 Четвертої Женевської конвенції забороняє будь-яку форму “фізичного або морального примусу” на захищених осіб,⁸² що охоплює всі випадки тиску: прямого й непрямого, явного й прихованого, пов’язаного безпосередньо з потерпілою особою або з третіми особами в більш

⁸⁰ Geneva Convention IV, art. 47, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-47?activeTab=>.

⁸¹ Venice Commission, Report on the Compliance with Council of Europe and Other International Standards of the Inclusion of Internationally Not Recognised Territory into a Nationwide Constituency for Parliamentary Elections, Opinion No. 955/2019, December 9, 2019, para. 27, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)030-e).

⁸² Geneva Convention IV, art. 31, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-31?activeTab=>.

широкому сенсі, незалежно від мети і мотивів, що переслідувалися,⁸³ також може бути одним із ймовірних прикладів порушення норм МГП заходами надання громадянства РФ на тимчасово окупованих територіях України.

Різноманітні заходи, що лежать в основі «паспортизації», є забороненими формами фізичного або морального примусу, спрямованими на примушення населення на окупованих територіях до отримання російського громадянства. Вони включають, але не обмежуються публічними погрозами вигнання, депортації, позбавлення майна, сімейних прав, доступу до освіти, медичного обслуговування та інших життєво важливих благ, які неодноразово озвучувалися представниками окупаційної влади на різних рівнях і в подальшому реалізовувалися на практиці. Таким чином, навіть якщо погрози не були спрямовані на окремих мешканців, які отримували російське громадянство, прямі або непрямі погрози населенню в цілому або третім особам були достатніми для того, щоб становити заборонену форму примусу відповідно до статті 31 Четвертої Женевської конвенції.

Додатково, ймовірним порушенням буде порушення заборони примушувати захищених осіб служити у збройних або допоміжних силах окупаційної держави, як згадано у статті 51 Четвертої Женевської конвенції. Ця заборонає окупаційній владі примушувати осіб, які перебувають під захистом, служити в її збройних або допоміжних силах, чинити тиск або поширювати пропаганду з метою забезпечення добровільного вступу осіб до збройних сил.⁸⁴

Оскільки обов'язкова військова служба в Російській Федерації прямо пов'язана з російським громадянством, надаючи своє громадянство населенню на окупованих територіях, Росія безпосередньо наражає

⁸³ International Committee of the Red Cross (ICRC), Commentary on the Fourth Geneva Convention (1958), 220, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-64/commentary/1958?activeTab=>

⁸⁴ Geneva Convention IV, art. 51, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-51?activeTab=>

захищених осіб на ризик призову до російських збройних сил. Наприклад, 9 березня 2023 року Владімір Сальдо, призначений Росією “губернатор” окупованої частини Херсонської області, видав наказ про створення військових комісаріатів для військового обліку мешканців Херсонської області, що є частиною більш широких зусиль Росії з мобілізації українського цивільного населення на окупованих територіях до збройних сил РФ.⁸⁵ У вересні 2023 року Центр Національного Спротиву повідомив про створення федеральних військових комісаріатів.⁸⁶ Російська влада також вимагала від чоловіків, які отримали російські паспорти на окупованих територіях, отримати у військоматах документи, що підтверджують їхню придатність до служби в російських збройних силах.⁸⁷

У результаті, за даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, станом на листопад 2025 року з моменту початку повномасштабного вторгнення в російську армію було примусово призвано більше 46 тисяч українців, зокрема у Донецькій області росіяни мобілізували 5 368 українців, у Луганській – 4 650, у Запорізькій було мобілізовано 560 осіб, а у Херсонській – 478. У Криму мобілізували 35 272 осіб, окремо у Севастополі – 5 368 осіб.⁸⁸ Заходи із примусової мобілізації на окупованих територіях України лише погіршаться, оскільки з 1 січня 2026 в РФ було ухвалено закон про річний призов на військову службу, в якому згадуються і окуповані території України.⁸⁹ Таким чином, російські

⁸⁵ Human Rights Watch, “Russia Forces Ukrainians in Occupied Areas into Military,” December 20, 2023, <https://www.hrw.org/news/2023/12/20/russia-forces-ukrainians-occupied-areas-military>.

⁸⁶ “Occupiers Are Preparing Mobilisation in the South,” National Resistance Center, September 24, 2023, <https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-gotuyut-mobilizatsiyu-na-pivdni/>

⁸⁷ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024, March 26, 2024, 18, <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-03/2024-03-26%20OHCHR%2038th%20Periodic%20Report.pdf>

⁸⁸ “Russia Has Forcibly Mobilised More than 46,000 Ukrainians from Occupied Territories – Coordination Headquarters Data,” Texty.org.ua, <https://texty.org.ua/fragments/116325/skilky-ukrayinciv-z-okupovanyx-terytorij-prymusovo-mobilizovala-rosiya-dani-koordshtabu/>

⁸⁹ “In Russia, Conscription for Military Service Was Made Year-Round and the Law Was Illegally Extended to Occupied Territories,” ZMINA, <https://zmina.info/news/v-rosiyi-pryzov-na-vijskovu-sluzhbu-zrobyly-czilorichnym-diyu-zakonu-nezakonno-poshyryly-na-okupovani-terytoriyi/>

заходи з «паспортизації» порушують статтю 51 Четвертої Женевської конвенції.

Ще одним ймовірним порушенням буде порушення обов'язку щодо поваги до честі та сімейних прав населення, а також прав дітей, як зазначено у статті 46 Гаазьких положень та статті 27 і 50 Четвертої Женевської конвенції. Стаття 46 Гаазьких положень та стаття 27 Четвертої Женевської конвенції зобов'язують окупаційну владу поважати честь і сімейні права мешканців на окупованих територіях.⁹⁰ Крім того, стаття 50 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна влада в жодному разі не повинна змінювати особистий статус дітей, зокрема, їхнє громадянство або сімейний статус.⁹¹

Різноманітні заходи, що лежать в основі російської політики «паспортизації», порушують ці вимоги. Обов'язкове надання громадянства дітям, особливо дітям-сиротам і новонародженим,⁹² є неприпустимою зміною особистого статусу дітей. Крім того, багато інших дискримінаційних заходів, заснованих на статусі громадянства, зачіпають честь і сімейні права осіб, які мають намір зберегти українське громадянство. Зокрема, повідомляється про відмову у безкоштовній видачі підгузків і дитячого харчування сім'ям новонароджених,⁹³ погрози позбавити батьків батьківських прав із подальшим переведенням дітей до кримських інтернатів,⁹⁴ погрози не видавати шкільні атестати дітям без

⁹⁰ Hague Regulations, art. 46; Geneva Convention IV, art. 27.

⁹¹ Geneva Convention IV, art. 50; ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention (1958), 288, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-50?activeTab=>.

⁹² “Children Born in Kherson after 24 February Will Receive Russian Citizenship,” RIA Novosti, June 16, 2022, <https://ria.ru/20220616/grazhdanstvo-1795637224.html>

⁹³ “Ukrainians Say They Were Pressured to Register Babies as Russian during Occupation,” Reuters, March 3, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/ukrainians-say-they-were-pressured-register-babies-russian-during-occupation-2023-03-03/>

⁹⁴ “Russia Threatens Ukrainians under Occupation with Child Abduction for Refusing a Russian Passport,” Slovo i Dilo, October 13, 2023, <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/13/novyna/suspilstvo/rosiya-pohrozhuje-ukrayincyam-okupacziyi-vykradenniam-ditej-vidmovu-pasporta-rf>.

російських паспортів,⁹⁵ відмова у влаштуванні дітей до дитячих садочків⁹⁶ тощо. Таким чином, заходи, запроваджені Російською Федерацією, порушують статтю 46 Гаазьких положень та статті 27 і 50 Четвертої Женевської конвенції.

Очевидним порушенням, пов'язаним з примусовою «паспортизацією» є порушення обов'язку поважати права власності на окупованій території, відповідно до статті 46 Гаазьких положень 1907 року, яка зобов'язує окупаційну владу поважати приватну власність і суворо забороняє її конфіскацію⁹⁷ (привласнення майна без компенсації, з передачею права власності від первісного власника до окупанта).⁹⁸ Існує безпосередній зв'язок між «паспортизацією» та порушенням права власності. Своїм указом від 27 квітня 2023 року російський президент ухвалив визнання іноземцями українців, що проживають на тимчасово окупованих територіях та не отримали російський паспорт. Згідно з документом, ті українці, які на момент окупації жили на цих територіях і відмовились від російського паспорта, є іноземцями починаючи з 1 липня 2024.⁹⁹ Одночасно, органи окупаційної влади на окупованих територіях, зокрема на території Запорізької області можуть визнати нерухому власність «безхазяйною», і для підтвердження права власності на об'єкт необхідно подати документи, серед яких передбачений паспорт РФ.¹⁰⁰

⁹⁵ “Occupiers Threaten High School Students with Withholding Certificates without a Russian Passport,” RBC Ukraine, August 13, 2023, <https://newsukraine.rbc.ua/news/occupying-forces-threaten-students-no-school-1691934071.html>

⁹⁶ “Not a Step without an Ausweis: How the Kremlin Forces Ukrainians under Occupation to Take Russian Passports,” National Platform for Resilience and Cohesion, <https://np-resilience.com.ua/articles/ni-kroku-bez-ausvajsu-iak-kreml-zmushuie-ukraintsiv-v-okupatsii-braty-pasporty-rf/>

⁹⁷ Hague Regulations, art. 46, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907/regulations-art-46?activeTab=undefined>.

⁹⁸ Yutaka Arai-Takahashi, *The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and Its Interaction with International Human Rights Law* (Leiden: Martinus Nijhoff, 2009), 223.

⁹⁹ Decree of the President of the Russian Federation No. 307, “On the Specific Features of the Legal Status of Certain Categories of Foreign Citizens and Stateless Persons in the Russian Federation,” April 27, 2023, as amended March 4, 2026

¹⁰⁰ Anzhelika Baibak, “‘Nationalisation of Property’ in the Temporarily Occupied Territories: What to Do If the Occupiers Threaten to Take My Home,” 24 Kanal, July 4, 2024, https://24tv.ua/rosiyani-natsionalizuyut-mayno-tot-algoritmi-diy-shhob-ne-vtrati_n2589659

Утім МГП дозволяє певні втручання у приватну власність на окупованих територіях, наприклад, реквізиції для потреб окупаційної армії¹⁰¹ або конфіскацію всіх видів військових боєприпасів (“*munitions de guerre*”) (застосовується лише до рухомого майна).¹⁰² Кожне з цих винятків підлягає обмеженням. Наприклад, реквізиція для потреб держави-окупанта може здійснюватися лише на певний час з подальшим поверненням власності і з відшкодуванням за користування майном та завданих йому збитків.¹⁰³ Отже, будь-яка інша форма реквізиції є забороненою.

Російські заходи з «паспортизації», що зазіхають на користування або володіння приватною власністю, включно з бізнесом, через громадянство власників, не підпадають під жодне з вищезгаданих винятків. Натомість, російська політика «паспортизації» пов’язує доступ особи до власності лише з її громадянством. Таким чином, вони порушують право окупації, що стосується приватної власності, яке міститься у статті 46 Гаазьких положень.

¹⁰¹ Hague Regulations, art. 52, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907/regulations-art-52?activeTab=>

¹⁰² Hague Regulations, art. 53(2), <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907/regulations-art-53?activeTab=>.

¹⁰³ Eliav Lieblich, “Part 2: The Scope of the Occupant’s Authority and Duties, 6 Private and Public Property and Natural Resources under Occupation,” in *International Law and the Occupation of Territory* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 178; HCY 290/89, *Juhah v. Military Commander of Judea and Samaria*, 43(2) PD 116, 120.

Ще одним з ймовірних порушень, яким є політика паспортизації РФ, є порушення заборони змінювати статус державних службовців і суддів – стаття 54 Четвертої Женевської конвенції. Ця конвенція зобов'язує державу-окупанта утримуватися від зміни статусу державних службовців або суддів на окупованих територіях.¹⁰⁴ Стаття 54 є логічним продовженням фундаментальних обов'язків, викладених вище, а саме: поважати *статус-кво* та лояльність населення на окупованих територіях, а також не позбавляти осіб, які перебувають під захистом МГП, пільг, передбачених МГП, у зв'язку з анексією цих територій.

Зобов'язання, передбачені статтею 54, мають два виміри. По-перше, окупаційна держава не повинна застосовувати санкції або вживати будь-яких заходів примусу чи дискримінації щодо державних службовців і суддів, якщо вони утримуються від виконання своїх обов'язків з міркувань совісті.¹⁰⁵ По-друге, хоча державні службовці та судді діють під контролем окупаційної влади і зобов'язані підкорятися їй, обов'язок підпорядкування, втім, не замінює обов'язок вірності суверену, що втратив контроль, який надалі існує протягом періоду окупації.¹⁰⁶ Отже, держава-окупант не може примушувати державних службовців або суддів присягати на вірність їй або вимагати виконання ними своїх функцій, у тому числі винесення судових рішень, від імені окупаційної держави.¹⁰⁷

Безумовна вимога щодо наявності російського громадянства для вступу на державну та муніципальну службу, пов'язана з кампанією паспортизації, є неприпустимою зміною статусу державних службовців. Таким чином, вона становить порушення статті 54 Четвертої Женевської конвенції.

¹⁰⁴ Geneva Convention IV, art. 54, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-54>.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention (1958), 305, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-54/commentary/1958?activeTab=>.

¹⁰⁷ Ibid.

Останнім ймовірним порушенням є порушення зобов'язань щодо забезпечення продовольством, медикаментами та іншими товарами, необхідними для виживання цивільного населення, а також щодо забезпечення та утримання медичних і лікарняних установ і служб, охорони здоров'я та гігієни у поєднанні із обов'язком недискримінації, відповідно до статей 55-56 Четвертої Женевської конвенції та статті 69 Додаткового протоколу I.

Стаття 55 Четвертої Женевської конвенції зобов'язує окупаційну державу забезпечувати населення продовольством і медикаментами в повному обсязі наявних у неї засобів.¹⁰⁸ Зокрема, окупаційна держава зобов'язана доставляти запаси продовольства, медикаментів та інших предметів, якщо ресурси окупованої території є недостатніми.¹⁰⁹ Стаття 69 Додаткового протоколу I доповнює цей обов'язок, зобов'язуючи окупаційну державу забезпечити надання одягу, постільної білизни, засобів укриття та інших предметів постачання, необхідних для виживання цивільного населення, “в повному обсязі наявних у неї засобів і без будь-якого несприятливого розрізнення”.¹¹⁰ Стаття 56 Четвертої Женевської конвенції додатково вимагає від окупаційної держави забезпечувати й підтримувати медичні та лікарняні заклади й служби, громадську охорону здоров'я та гігієну на окупованій території в повній мірі наявних у неї засобів.¹¹¹ Ці зобов'язання є природною специфікацією компонентів обов'язку окупаційної влади щодо належного врядування.¹¹²

Окрім статті 69 Додаткового протоколу I, яка чітко встановлює обов'язок щодо недискримінації, вимагаючи “не допускати несприятливого

¹⁰⁸ Geneva Convention IV, art. 55, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-55?activeTab=> .

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, June 8, 1977, art. 69, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=> .

¹¹¹ Geneva Convention IV, art. 56, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-56?activeTab=> .

¹¹² ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention (1958), 309, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-54/commentary/1958?activeTab=> .

розрізнення” при виконанні зазначеного обов’язку, зобов’язання недискримінації міститься і в інших нормативних положеннях. Наприклад, у коментарі Міжнародного комітету Червоного Хреста до статті 55 Четвертої Женевської конвенції зазначено, що бенефіціаром зобов’язання забезпечувати постачання предметів першої необхідності є населення “в цілому”, яке може включати не лише цивільне населення, але й ворожих комбатантів, затриманих на окупованій території.¹¹³

Російські заходи, що обмежують особистий доступ до предметів першої необхідності, таких як гуманітарна допомога, медичне обслуговування та ліки (включаючи ліки, необхідні для виживання, такі як інсулін), а також електроенергія, виключно на підставі статусу громадянства, порушують вищезгадані положення МГП. Крім того, немає жодних доказів того, що на територіях, де окупація та анексія закріпилися, Росія стикається з обмеженнями і не здатна забезпечити громадян України предметами першої необхідності “в повному обсязі наявних у неї засобів”. Навпаки, запроваджені Росією заходи обмежують доступ до засобів, необхідних для виживання, не через брак ресурсів, а через громадянство осіб, що є неприпустимою підставою для відступу від покладених на неї зобов’язань.

Нарешті, стаття 56 Четвертої Женевської конвенції зобов’язує окупаційну владу дозволяти медичному персоналу всіх категорій виконувати свої професійні посадові обов’язки.¹¹⁴ З усіх окупованих українських територій надходили повідомлення про звільнення медичних працівників окупаційною владою за відмову отримати російські паспорти, наприклад, у Сніжному Донецької області¹¹⁵ або Мелітополі Запорізької області.¹¹⁶ У

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Geneva Convention IV, art. 56.

¹¹⁵ “In Donetsk Region, Occupiers Bring in Russian Doctors Instead of Dismissed Local Ones,” National Resistance Center, April 13, 2023, <https://sprotyv.mod.gov.ua/na-donechchyni-okupanty-zavozyat-rosijskyh-likariv-zamist-zvilnenykh-miscevykh/>

¹¹⁶ “Occupiers in Melitopol Force Doctors to Obtain Russian Passports and Retrain in Russia,” UNIAN, March 10, 2023, <https://www.unian.ua/health/okupanti-u-melitopoli-zmushuyut-likariv-otrimuvati-rosiyski-pasporti-i-perenavchatisya-u-rf-12174249.html>

Херсонській області, у місті Гола Пристань, окупаційна влада попередила медичний персонал, що лікарня буде повністю закрита, якщо персонал не погодиться працювати за російською реєстрацією, що, відповідно, вимагає отримання російського громадянства.¹¹⁷ Також повідомляється, що російські силовики викрали і вбили 26-річну Анастасію Саксаганську, лікарку з села Малі Копані Херсонської області, разом з її чоловіком.¹¹⁸ Родичі потерпілих стверджують, що вбивства сталися через відмову потерпілих осіб отримати російські паспорти й виконати відповідні російські вимоги, щодо надання медичних послуг.¹¹⁹ Випадки подібних інцидентів у Херсонській області, коли медичний персонал зазнавав примусу через відмову отримати російське громадянство або коли їхній трудовий статус був обумовлений наявністю російського громадянства, мають бути додатково перевірені, у тому числі в матеріалах відповідного кримінального провадження. Якщо такі факти підтвердяться, такі дії становитимуть порушення статті 56 Четвертої Женевської конвенції.

Таким чином, заходи, що лежать в основі політики паспортизації, є порушенням статей 55-56 Четвертої Женевської конвенції та статті 69 Додаткового протоколу I.

¹¹⁷ ““No Medicines, No Doctors’: What Is Access to Medical Care Like in Russian-Occupied Territories?” Radio Svoboda, June 28, 2024, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-medytyna-okupatsiya-mariupol-kherson-berdyansk/31919460.html>

¹¹⁸ “eyeWitness to Atrocities, Insecurity Insight, Media Initiative for Human Rights, and Physicians for Human Rights, Coercion and Control: Russia’s Occupation of Ukraine’s Health Care System, December 2023, 26, <https://phr.org/wp-content/uploads/2023/12/PHR-Report-Ukraine-Coercion-and-Control-December-2023.pdf>; “In Occupied Kherson Region, Russian Soldiers Abducted and Killed Anastasiia and Valerii Saksahanskyi from the Village of Mali Kopani,” Center for Investigative Journalism, September 18, 2023, <https://investigator.org.ua/ua/news-2/258612/>

¹¹⁹ Ibid

Додатково варто зазначити, що політика «паспортизації» зазнала правової оцінки і на рівні Європейського Союзу, тобто на більш локальному рівні. У справі Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) *Україна проти Росії (щодо Криму)* № 20958/14 та 38334/18 Суд розглядав ймовірну неможливість відмовитися від російського громадянства як порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) – право на повагу до приватного життя.¹²⁰ У фактах Суд вказував на те, що після подій лютого-березня 2014 року та приєднання Криму до Російської Федерації всім постійним мешканцям Криму було автоматично надано російське громадянство, якщо вони не відмовилися від нього протягом одного місяця з дати приєднання Криму та не заявили, що збережуть своє попереднє громадянство або залишаться особами без громадянства.¹²¹ У НГО йшлося про численні перешкоди у практичному здійсненні відмови, що була можлива лише протягом надзвичайно короткого періоду часу та в обмежених місцях. Крім того, на відміну від системи отримання російського паспорта, не було чітких інструкцій щодо процедури.¹²² Суд одноголосно встановив існування адміністративної практики «незаконного автоматичного нав'язування російського громадянства». ЄСПЛ підкреслив, що відсутність реального механізму відмови від громадянства держави-окупанта є втручанням у право на повагу на приватне життя.¹²³ Таким чином, ЄСПЛ у справі *Україна проти Росії (щодо Криму)* надав підтвердження того, що примусова «паспортизація» є порушенням не лише МГП, а й міжнародного права прав людини.

¹²⁰ *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, nos. 8019/16, 43800/14, and 28525/20, Judgment, European Court of Human Rights, Grand Chamber, June 25, 2024, para. 238, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%5B%2220958%2F14%22%2C%22itemid%22%3A%5B%222001-235139%22%5D%7D>

¹²¹ *Ibid.*, para. 239

¹²² *Ibid.*, para. 1037.

¹²³ European Court of Human Rights, press release, “Grand Chamber Judgment in the Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia,” June 25, 2024, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%222002-14347%22%5D%7D>

1.4 Примусове надання громадянства державою-окупанткою як воєнний злочин

Кримінально-правова кваліфікація примусового надання громадянства окупаційною державою в національному праві України здійснюється у межах статті 438 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Хоча диспозиція цієї норми не містить прямої згадки про зміну громадянства, її бланкетний характер дозволяє охоплювати інші порушення міжнародного гуманітарного права, передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Центральне питання стосується того, чи містить стаття 438 необхідний поріг тяжкості, тобто чи криміналізує вона лише порушення МПП відповідного ступеня тяжкості. Незважаючи на те, що формулювання «інші порушення законів і звичаїв війни» може здатися досить широким, щоб охоплювати різні порушення МПП, контекстуальне та телеологічне тлумачення статті 438 дозволяє припустити, що вона має на меті охоплювати лише грубі та серйозні порушення МПП.¹²⁴ Принцип законності, який Україна зобов'язана поважати, передбачає, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за дії, які на момент їх вчинення не становили кримінальне правопорушення. Будь-який більш широкий підхід, ніж цей, швидше за все, суперечитиме цьому принципу.¹²⁵

¹²⁴ UpRights, Benchbook on International Crimes Adjudication, 76–78, <https://uprights.org/wp-content/uploads/2023/11/Benchbookoninternationalcrimesadjudication-1.pdf>

¹²⁵ European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, November 4, 1950, art. 7, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_ENG; International Covenant on Civil and Political Rights, December 16, 1966, art. 15, https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20AM/Ch_IV_04.pdf; see also Kenneth S. Gallant, The Principle of Legality in International and Comparative Criminal Law (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 8, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=997480.

Відтак критично важливо встановити, що мається на увазі під “серйозними порушеннями МГП”. При визначенні того, що є “серйозним порушенням”, *ad hoc* трибунали розробили наступну формулу:

“(i) порушення має становити посягання на норму міжнародного гуманітарного права”;¹²⁶

“(ii) норма має бути звичаєвою за своєю природою або [належати] до договірної права;¹²⁷

“(iii) порушення має бути “серйозним”, тобто воно має становити порушення норми, що захищає важливі цінності, і це порушення має спричинити тяжкі наслідки для потерпілої особи”.¹²⁸ Трибунали оцінювали поняття “серйозність” у два різні способи:¹²⁹ на концептуальному рівні – як передумову, пов’язану з самою нормою МГП (за своєю суттю, певні норми МГП вважаються більше серйозними за інші);¹³⁰ або на фактичному рівні – щодо фактів справи та самого діяння, зосереджуючись на жакливому способі вчинення злочину або тяжкості його наслідків.¹³¹

Важливо, що вимога того, аби порушення спричинило тяжкі наслідки для потерпілої особи, не вимагає, щоб воно призвело до *фактичної шкоди* особам або об’єктам.¹³² Наприклад, порушення МГП, таке як незаконний

¹²⁶ *Prosecutor v. Tadić*, IT-94-1, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, ICTY Appeals Chamber, October 2, 1995, para. 94, <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>. See also paras. 89-93.

¹²⁷ *Ibid.*, para. 94.

¹²⁸ *Tadić*, Decision on Interlocutory Appeal, para. 94; *Prosecutor v. Kordić and Čerkez*, IT-95-14/2-A, Appeal Judgment, ICTY, December 17, 2004, paras. 80, 89-93, https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/acjug/en/cer-aj041217e.pdf; ICRC, Customary IHL, “Rule 156,” <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule156>; ICRC, Customary International Humanitarian Law, vol. 2, chap. 44, “Definition of War Crimes,” 3876-83, <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-ii-icrc-eng.pdf>; ICRC, “What Are “Serious Violations of International Humanitarian Law”? Explanatory Note,” <http://www.icrc.org/eng/assets/files/2012/att-what-are-serious-violations-of-ihl-icrc.pdf>

¹²⁹ Oona A. Hathaway, Paul K. Strauch, Beatrice A. Walton, and Zoe A. Y. Weinberg, “What Is a War Crime?” Yale Journal of International Law 44 (2019): 88-94, <https://ssrn.com/abstract=3362915>; Robert Cryer, “Individual Criminal Responsibility,” in Routledge Handbook of the Law of Armed Conflict, ed. Rain Liivoja and Tim McCormack (London: Routledge, 2016), 543, <https://www.routledge.com/Routledge-Handbook-of-the-Law-of-Armed-Conflict/Liivoja-McCormack/p/book/9780367581640?srsltid=AfmBOorNzL5uld-F7PbYgp7YWXqaX-wTxbz19jFQw0xNTVSlp68RPuE>.

¹³⁰ *Tadić*, Decision on Interlocutory Appeal, para. 94.

¹³¹ *Prosecutor v. Galić*, IT-98-29-T, Trial Judgment, ICTY, December 5, 2003, paras. 107, 127, <https://www.icty.org/x/cases/galic/tjug/en/>; *Prosecutor v. Galić*, IT-98-29-A, Appeal Judgment, ICTY, November 30, 2006, paras. 446-47, <https://www.icty.org/x/cases/galic/acjug/en/gal-acjud061130.pdf>.

¹³² Paola Gaeta, “War Crimes and Other International “Core” Crimes,” in The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict, ed. Andrew Clapham and Paola Gaeta (Oxford: Oxford University Press, 2014), 747,

напад на осіб або об'єкти, що перебувають під захистом, може кваліфікуватися як воєнний злочин, навіть якщо передбачувана ціль не була уражена (наприклад, через відмову системи озброєння).¹³³ Діяння може призвести до тяжких наслідків, навіть якщо воно не спричинило безпосередньої фізичної шкоди особам або об'єктам (наприклад, порушення права на справедливий судовий розгляд; знущання над тілами загиблих; використання забороненої зброї тощо). Таким чином, наявність тяжких наслідків, як правило, вимагає, щоб діяння створювало серйозну загрозу особам або об'єктам, які перебувають під захистом відповідної норми.

“(iv) порушення правила повинно тягнути за собою, відповідно до звичаєвого або конвенційного права, індивідуальну кримінальну відповідальність особи, яка порушує таке правило”.¹³⁴ Цей критерій може бути виведений “з практики держави, що вказує на намір криміналізувати заборону, в тому числі висловлювання, з боку державних посадових осіб і міжнародних організацій, а також покарання за порушення національними судами і військовими трибуналами”.¹³⁵

Застосування цих критеріїв до політики примусової «паспортизації» дозволяє дійти висновку про можливість її кваліфікації як воєнного злочину.

По-перше, як вже було зазначено в попередньому підрозділі, примусове надання громадянства порушує низку норм права окупації, зокрема статті 43 і 45 Гаазьких положень 1907 року, статті 31, 47, 51, 54-56 Четвертої Женевської конвенції, а також відповідні положення Додаткового

<https://academic.oup.com/edited-volume/43487> ; Gerhard Werle and Florian Jeßberger, *Principles of International Criminal Law* (Oxford: Oxford University Press, 2014), para. 1181, <https://doi.org/10.1093/law/9780198826859.001.0001> .

¹³³ ICRC, Customary IHL, “Rule 156,” vol. 2, chap. 44, commentary, <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule156> ; Andreas Zimmermann, “War Crimes,” *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, 2014, para. 18, <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e431> .

¹³⁴ *Tadić*, Decision on Interlocutory Appeal, para. 94; see also paras. 89-93; *Prosecutor v. Vasiljević*, IT-98-32-T, Trial Judgment, ICTY, November 29, 2002, para. 193, <https://www.refworld.org/cases,ICTY,41483d714.html>

¹³⁵ *Galić*, Appeal Judgment, para. 92.

протоколу I. Йдеться не про формальне відхилення від процедур, а про втручання у фундаментальні засади режиму окупації: тимчасовість контролю, збереження лояльності населення суверену, недопустимість примусу, захист особистого статусу, майнових та сімейних прав.¹³⁶

По-друге, такі порушення тягнуть за собою різні серйозні наслідки для потерпілих осіб або ризик їх настання. Російська окупаційна влада робить володіння російським громадянством передумовою для реалізації різних основоположних прав людини на окупованих територіях. Відмова від отримання російського громадянства, у свою чергу, призводить до серйозної небезпеки для основоположних прав, наприклад, через позбавлення пільг у сфері державних послуг, охорони здоров'я або працевлаштування, а також через ризик вигнання з окупованих територій.¹³⁷ Водночас, прийняття російського громадянства наражає населення на ризик примусового призову до лав збройних сил держави-окупантки.¹³⁸

Нарешті, криміналізація примусового надання громадянства окупаційною державою визнана міжнародною судовою практикою, яка підтверджує, що (як частина більш широкої політики анексії) це становить порушення МГП і є воєнним злочином, що тягне за собою індивідуальну кримінальну відповідальність. Хоча в практиці сучасних або нещодавніх міжнародних кримінальних механізмів (зокрема, Міжнародних кримінальних трибуналів у справах колишньої Югославії (далі – МКТЮ) та Руанди (далі – МКТР) і Міжнародного кримінального суду (далі – МКС)) відсутні відповідні юридичні прецеденти, Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі постановив, що примусове надання громадянства окупаційної влади

¹³⁶ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024, March 26, 2024, paras. 77–79, <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024>.

¹³⁷ Yale School of Public Health Humanitarian Research Lab, “Forced Passportization in Russia-Occupied Areas of Ukraine,” August 2, 2023, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/>; “Putin Allows Deportation from Occupied Territories of Ukrainians without Russian Passports,” Ukrainska Pravda, April 27, 2023, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/04/27/7399767/>.

¹³⁸ OHCHR, Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024, paras. 77–79.

населенню окупованих територій тягне за собою індивідуальну кримінальну відповідальність.

У справі *Вільгельма Фріка*, міністра внутрішніх справ Третього Рейху, сторона обвинувачення звинуватила підсудного у воєнному злочині під приводом “германізації” окупованих територій: методичної та спланованої асиміляції окупованих територій у політичному, культурному, соціальному та економічному плані з метою їхньої інтеграції в Німецький Рейх та знищення колишнього національного характеру цих територій.¹³⁹ План германізації передбачав такі заходи, як “економічне домінування, фізичне завоювання, встановлення маріонеткових урядів, передбачувана де-юре анексія та примусовий призов до німецьких збройних сил”.¹⁴⁰ В обвинувальному акті згадувалися різні акти германізації, в тому числі вигнання й депортація населення, яке відмовлялося скласти присягу на вірність Рейху, конфіскація майна й примусова трудова повинність.¹⁴¹ Як окремий елемент германізації в обвинувальному акті згадувалося примусове надання німецького громадянства іноземним громадянам.¹⁴² Так, у обвинувальному акті такі дії були визнані порушенням “статей 43, 46, 55 і 56 Гаазьких положень 1907 року, законів і звичаїв війни, загальних принципів кримінального права, що впливають з кримінальних законів усіх цивілізованих держав”.¹⁴³

Таким чином, примусове надання громадянства окупаційною державою може кваліфікуватися як серйозне порушення МГП, що порушує різні договірні норми МГП, які захищають важливі цінності, а також тягне за собою тяжкі наслідки для потерпілих осіб. Крім того, прецеденти Міжнародного військового трибуналу підтверджують, що примусове

¹³⁹ *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal: Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946*, vol. 1, Judgment, section on Wilhelm Frick, 63.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid., 64.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

надання громадянства окупаційною державою раніше тягнуло за собою індивідуальну кримінальну відповідальність. Таким чином, воно може кваліфікуватися як воєнний злочин за статтею 438 ККУ.

Нарешті, слід зробити важливе застереження щодо кола осіб, які потенційно можуть бути притягнуті до відповідальності. Прецеденти Міжнародного військового трибуналу безпосередньо стосувалися двох високопосадовців, які формулювали, впроваджували та могли впливати на державну політику германізації, частиною якої було примусове надання громадянства. Відтак із міжнародної судової практики зрозуміло, що особи такого або подібного рівня залучення та впливу можуть бути притягнуті до відповідальності за примусове надання громадянства. Виходячи з міжнародної практики, кримінальна відповідальність насамперед може наставати для осіб, які здійснювали значний внесок у формування та реалізацію політики примусової «паспортизації», тобто для осіб, що ухвалювали стратегічні рішення, координували їх впровадження або забезпечували системний характер відповідних заходів. Притягнення до відповідальності осіб нижчого рівня потребує доведення їхнього істотного внеску у реалізацію загальної політики, а не лише формальної участі в адміністративних процедурах.

Таким чином, примусове надання громадянства державою-окупанткою може бути кваліфіковане як воєнний злочин за статтею 438 КК України, оскільки воно становить серйозне порушення договірних і звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права, посягає на фундаментальні гуманітарні цінності, створює тяжкі наслідки або реальну загрозу їх настання для цивільного населення та історично визнавалося таким, що тягне індивідуальну кримінальну відповідальність.

Примусове надання громадянства не є винаходом Російської Федерації – воно має задокументовані прецеденти, найбільш релевантним з яких є система Deutsche Volksliste у нацистській Німеччині, засуджена Нюрнберзьким трибуналом. Водночас у пострадянському просторі «паспортизація» набула характеру відпрацьованого геополітичного інструменту: практика, апробована в Абхазії та Південній Осетії до 2008 року, була відтворена в Криму у 2014-му і в повному масштабі розгорнута після 2022 року.

Аналіз конкретних заходів РФ – від автоматичного надання громадянства кримчанам з місячним вікном для відмови до визнання паспортів «Д/ЛНР» недійсними з грудня 2024 року і указу про «врегулювання правового становища» від березня 2025 року – показує, що механізм паспортизації еволюціонував від формально добровільного до відверто примусового. Ця еволюція є значимою з юридичної точки зору, оскільки унеможливорює аргумент про добровільність навіть у тих випадках, де прямого індивідуального примусу не доведено.

Аналіз також показав, що «паспортизація» порушує не одну, а цілу низку конвенційних норм: статті 43, 45, 46 Гаазьких положень та статті 27, 31, 47, 50, 51, 54-56 Четвертої Женевської конвенції і статтю 69 Додаткового протоколу I. Жодне з цих порушень не підпадає під допустимі винятки права окупації. Незважаючи на відсутність прямої заборони, примусове надання громадянства йде в розріз з базовою логікою окупації, відповідно до якої це тимчасовий режим і збереження лояльності населення законному суверену.

Нарешті, Нюрнберзький прецедент у справах Фріка та Розенберга підтверджує принципову можливість кримінальної кваліфікації паспортизації як воєнного злочину – і за ст. 438 КК України, і потенційно

на міжнародному рівні, хоча відсутність прямої норми у Римському статуті залишає це питання відкритим.

Розділ 2. Гендерний вимір примусового надання громадянства у контексті російської агресії

2.1 Фактори, що примушують жінок залишатися на тимчасово окупованих Росією територіях України

Проведений у попередньому розділі аналіз засвідчив, що політика примусового надання громадянства, запроваджена Російською Федерацією на тимчасово окупованих територіях України, суперечить основоположним нормам МГП. Зокрема, політика паспортизації суперечить основному принципу права окупації – тимчасовості, забороні примушування населення до присяги на вірність державі-окупантці, а також нормам, що гарантують захист цивільного населення.¹⁴⁴ Водночас, політика «паспортизації» має не лише юридичний, але й значний соціальний вимір, оскільки безпосередньо впливає на реалізацію основних прав цивільного населення на окупованих територіях.

Фактична «прив’язаність» жінок до тимчасово окупованих територій не може розглядатися як результат вільного та раціонального вибору між безпечними й однаково доступними альтернативами. Радше йдеться про сукупність взаємопов’язаних факторів, наприклад вікових,¹⁴⁵ сімейних, економічних, безпекових тощо, які істотно звужують простір для прийняття рішень і, в підсумку, залишають перебування в окупації чи не єдиною реальною, хоча й небажаною, стратегією виживання.¹⁴⁶ У такому контексті навіть формальна наявність можливості виїзду не означає її фактичної

¹⁴⁴ Hague Regulations Respecting the Laws and Customs of War on Land, October 18, 1907, arts. 43, 45, 46; Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, August 12, 1949, arts. 31, 47, 51, 54–56; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, June 8, 1977, art. 69.

¹⁴⁵ UNHCR Ukraine, Protecting Older People in War and Displacement, April 2026, 2.

¹⁴⁶ United Nations Human Rights Council, Detailed Findings of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A/HRC/52/CRP.4, August 2023, para. 694, https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-08/A_HRC_52_CRP.4_En%20%28003%29.pdf

доступності, тож поведінка жінок визначається ситуацією примусу на систематичному рівні, що посилює їхню вразливість до політики примусового надання громадянства.

Сімейні зв'язки та традиційний розподіл доглядової праці є двома основними причинами чому жінки не покидають окуповані території. Жінки менше мобільні, ніж інші члени родини, оскільки вони часто виступають головними опікунками дітей, людей похилого віку та членів родини з інвалідністю.¹⁴⁷ Навіть коли жінки готові піти, вони не завжди можуть забрати з собою всіх, за кого відповідають, або стикаються з категоричною відмовою частини родичів залишати дім, оскільки це означало б втрату їхнього єдиного приватного дому чи власності. У таких обставинах багато жінок віддають перевагу сім'ї, незважаючи на ризики окупації.

Дані соціологічних досліджень загальноукраїнського рівня демонструють, що бажання залишатися разом із родиною є однією з найбільш впливових мотивацій для прийняття певних рішень жінками в умовах збройного конфлікту.¹⁴⁸ В опитуванні, проведеному вже під час повномасштабного вторгнення, 91% респонденток назвали основною причиною того, що вони не виїхали з України, потребу бути поруч із сім'єю, і лише 45% опитаних жінок заявили, що покинули б своє місце проживання навіть у разі «катастрофічної» ситуації на фронті.¹⁴⁹ Хоча це дослідження має у своєму фокусі територію України, яка не перебуває під тимчасовою окупацією, воно все одно добре ілюструє загальні закономірності: відповідальність за збереження цілісності сім'ї, а також відповідальність у вигляді доглядової

¹⁴⁷ UN Women, *Caring Forward: Advancing Women's Livelihoods and Addressing Care Needs for a Gender-Responsive Recovery for Ukraine*, November 2024, 1, https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2024-11/unwomen_eca_ecaropolicybriefonrecoverygenderandcareresponsibilitiesinukraine_digital_draft6_v2.pdf

¹⁴⁸ Hrazhdan, Olena. "80% of Women in Ukraine Refuse to Leave the Country – Popular Reasons Are Family, Identity, Housing." *Kyiv Post*, April 3, 2025. <https://www.kyivpost.com/post/50112>.

¹⁴⁹ Ibid.

праці обмежують мобільність жінок навіть за умови небезпеки та збільшення рівня відповідальності. На жаль, така ситуація простежується і в інших конфліктах по всьому світу. Зокрема, відомо, що в М'янмі та Палестині цей 100% жінок живуть в радіусі 50 км від лінії фронту, в той час як в цей показник сягає України 92% жіночого населення.¹⁵⁰ Дослідження конфліктів у Сирії засвідчують, що серед жінок, які залишилися в країні, тягар доглядової відповідальності є значно вищим, ніж серед тих, хто евакуювався – 78% проти 59%.¹⁵¹ В умовах окупації цей паттерн посилюється тим, що виїзд часто можливий лише для частини родини або пов'язаний із необхідністю залишити без догляду найбільш уразливих членів сім'ї.¹⁵²

Конкретні історії підтверджують, що вибір жінок на користь залишення чи навіть повернення до окупації нерідко продиктований саме сімейними обставинами. Сім'я також може бути причиною повернення жінки на окуповані території.¹⁵³ Так, наприклад, Українська Правда розказує історію жінки, яка залишила чоловіка проросійських поглядів на окупованій території, а сама виїхала до доньки з онуками в Київ.¹⁵⁴ Через деяких час, героїня історії зрозуміла, що її пенсії не вистачає на вільне проживання у столиці, і на те, щоб допомагати доньці. Паралельно пані Наталю – героїню інтерв'ю – вмовляв її власний чоловік повернутись в окупований Маріуполь, оскільки там вона б мала власне житло.¹⁵⁵ Авторка статті зазначає, як багато людей, які виїжджають з-під окупації відчують себе

¹⁵⁰ Georgetown Institute for Women, Peace and Security, Women, Peace and Security Index 2025 Report, 2025, <https://giwps.georgetown.edu/wp-content/uploads/2025/10/WPS-Index-2025-Report.pdf>

¹⁵¹ Y. Kakar et al., "Care Burden among Women Remaining in Conflict-Affected Syria," PubMed (NLM), <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/41219942/>.

¹⁵² OHCHR, "The Plight of Civilians Has Become Even More Unbearable," statement by High Commissioner Volker Türk, December 2025, <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2025/12/high-commissioner-turk-ukraine-plight-civilians-has-become-even>.

¹⁵³ Rustem Khalilov, "Going home – to occupation. What makes some Ukrainians return to Russian-occupied territories?" Ukrainska Pravda, February 18, 2025, <https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2025/02/18/7498789/>.

¹⁵⁴ Ibid

¹⁵⁵ Ibid

«вирваними з корінням» зі своєї рутини, без відчуття дому та приналежності. Саме це штовхає багатьох людей на повернення на окуповану територію, незважаючи ні на що.¹⁵⁶ Ще одним прикладом може слугувати інша історія – пані Олени, яка була змушена лишатися в окупованому Херсоні через догляд за пораненим українським солдатом, якого вона не могла покинути протягом восьми місяців.¹⁵⁷ Після того, як доглядати за пораненим вже не було необхідності, пані Олена і надалі була прив’язана до окупованого Херсона через її зв’язки з місцевою українською церквою, оскільки вона знала, що більшість парафіян – пенсіонери, які потребували її функціонування для власного виживання.¹⁵⁸ На жаль, лише після закриття церкви вона змогла переїхати на підконтрольну українській владі територію. Ще одним черговим підтвердженням є історіє пані Євдокії, яка не могла виїхати з-під окупації, оскільки мала доглядати за своїм 90-річним батьком, який відмовлявся покидати свою рідну домівку і який, як вона знала «в такому віці він сам собі ради вже не дав би».¹⁵⁹ Схожу історію має й інша героїня того самого інтерв’ю. Вона проживає на окупованій території Запорізької області і не може виїхати, оскільки на її плечах – турбота про стареньку мати, яка не зможе жити сама, оскільки вже є немічною. Героїня також каже про те, що покидати дім для неї – неймовірно тяжка думка, оскільки будинок, в якому вона живе був побудований поколіннями її родини, які росли самі та ростили своїх дітей в цьому будинку. Вона говорить «як я можу залишити мій дім? Це єдине, що в мене є».¹⁶⁰ Таким чином, сімейні зв’язки й доглядова праця, які часто опиняються на плечах жінок, в ситуації окупації стає каналом непрямого примусу.

¹⁵⁶ Ibid

¹⁵⁷ Hanna Horozhenko, Why Do People Live Under Occupation? Stories of Ukrainian Women *Ukrainska Pravda*. Zhyttia, April 1, 2025, <https://life.pravda.com.ua/society/chomu-lyudi-zhivut-v-okupaciji-istoriji-ukrajinok-307276/>.

¹⁵⁸ Ibid

¹⁵⁹ Ibid

¹⁶⁰ Ibid

Ще однією причиною залишення жінок на окупованій території є небезпека з якою вони можуть стикнутись під час спроби виїзду. Відомо, що процедура фільтрації для виїзду є складною та небезпечною. Тож жінки зважають як на безпеку, так і на можливі наслідки для людей, з якими будуть проходити через це.

Зокрема, одна з жительок Станиці Луганської, яка переїхала туди після 2014 року з Луганську та не виїжджала після окупації містечка в 2022 каже про те, що виїзд повпливав би на психічний стан її дитини та на здоров'я її матері.¹⁶¹ Це ще раз показує, що жінки несуть на собі тягар піклування не лише про себе, а й про своїх рідних. Героїня цієї історії також вказує на те, що не впевнена, що на свою зарплатню змогла б забезпечити адекватним рівнем життя свою дитину та маму-пенсіонерку, особливо зважаючи на той факт, що її чоловік помер за кілька років до того і вона досі тяжко переживає цю втрату.¹⁶²

Як вже було сказано вище, виїзд з-під окупації означає проходження фільтраційних заходів, які передбачають допити, які можуть тривати годинами, перевірку телефонів, ймовірне неправомірне затримання, а також багато жінок стикалися із сексуальними домаганнями з боку росіян під час таких процедур.¹⁶³ Зокрема, в одному з інтерв'ю, дівчина-підліток стверджувала, що росіяни погрожували їй зґвалтуванням під час проходження фільтрації.¹⁶⁴ У ще одному з інтерв'ю йдеться про молоду жінку, чию матір співробітники російських спецслужб попередили: у разі

¹⁶¹ Kateryna Nikolaieva, "Why Ukrainians Remain Living in Occupied Territories: Two Stories from Luhansk Region," GRNT, accessed, <https://grnt.media/nashi-lyudy/chomu-ukrayinczi-zalyshayutsya-zhyty-na-okupovanyh-terytoriyah/>

¹⁶² Ibid

¹⁶³ Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, "Russia Uses Sexual Violence in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine as a Psychological Weapon against the Ukrainian People," https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/rosiya-vikoristovuye-seksualne-nasilstvo-na-tot-ukrayini-yak-psiologichnu-zbroyu-proti-ukrayinskogo-narodu

¹⁶⁴ Radio Free Europe/Radio Liberty, "Ukrainian Teen Describes Family's 'Filtration' by Russian Troops," RFE/RL, April 30, 2022, <https://www.rferl.org/a/ukraine-russia-filtration-violence-threats/31829588.html>.

виїзду «ви не повернетесь, залишите тут усіх своїх родичів, не зможете з ними зв'язатися, і у ваших родичів будуть проблеми».¹⁶⁵

Для жінок з дітьми, особливо малими, а також для тих, хто доглядає за лежачими чи маломобільними родичами, ці ризики зростають ще більше. Є свідчення про те, що матері змушені були годинами чекати на блокпостах із дітьми без доступу до нормальної їжі, води й туалетів, під постійним страхом обшуків і допитів.¹⁶⁶ Вже згадана вище історія пані Євдокії також підтверджує ці причини для залишення жінок на окупованих територіях.¹⁶⁷ Вона ділиться історією, що від виїзду зупиняло слабке здоров'я її невістки під час вагітності і подальший страх довгої дороги з маленькою дитиною. Особливо важливим фактором була обізнаність про те, що були люди, які так звану «фільтрацію» росіян не проходили і «просто пропадали».¹⁶⁸

Багато історій показують, що жінки, на етапі ухвалення рішення про евакуацію, порівнюють небезпеку дороги з небезпекою залишатися й часто доходять висновку, що шлях може бути ще небезпечнішим. Відсутність гарантій гуманітарних коридорів, обстріли доріг, мінування узбіч та мостів, а також брак достовірної інформації роблять будь-яку спробу виїзду нереалістичною мрією.

Практика фільтрації, яка, як було зазначено вище, часто супроводжується перевіркою телефонів, психологічним тиском, сексуальним насильством тощо може становити порушення статті 27 ЖК IV, яка гарантує повагу захищеним особам до їхньої честі та гідності, зокрема жінки повинні користуватися особливим захистом від будь-яких посягань на їхню честь,

¹⁶⁵ Radio Free Europe/Radio Liberty, "Ukrainians Face Intimidation and Threats Leaving Russian-Occupied Areas," <https://www.rferl.org/a/ukrainians-face-intimidation-and-threats-leaving-russian-occupied-areas/33385901.html>

¹⁶⁶ Media Initiative for Human Rights, "Operation 'Filtration': What Ukrainians Who Found Themselves under Russian Occupation Go Through," <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysya-pid-rosijskoyu-okupacziyeyu/>

¹⁶⁷ Hanna Horozhenko, Why Do People Live Under Occupation? Stories of Ukrainian Women *Ukrainska Pravda*. Zhyttia, April 1, 2025, <https://life.pravda.com.ua/society/chomu-lyudi-zhivut-v-okupaciji-istoriji-ukrajink-307276/>

¹⁶⁸ Ibid

зокрема від зґвалтування, примусової проституції або будь-яких форм сексуальних домагань.¹⁶⁹ А також порушення статті 31 ЖК IV, що прямо забороняє «фізичний або моральний примус» до захищених осіб.¹⁷⁰ Додатково, відповідно до Коментаря МКЧХ до Четвертої конвенції від 2025 року, статтю 31 потрібно розглядати в контексті вищевказаної статті 27,¹⁷¹ а також брати до уваги накладання в понятті «примусу» в контексті статті 33, що говорить про заборону залякування.¹⁷²

Ще одна причина залишення жінок на окупованих територіях – економічно-соціальна. Як вже було згадано вище, деякі жінки відчують, що мусять лишатися на окупованих територіях, оскільки на них є відповідальність за добробут людей навколо них, і це стосується не лише родини, а й їхньої локальної спільноти. Так, згадана вище героїня історії була вимушена лишатися на окупованій Херсонщині, оскільки працювала в церкві, де прихожанами були пенсіонери, чий добробут залежав від її роботи.

Деякі жінки обирають лишатися на окупованих територіях, оскільки працюють в місцях, які росіяни можуть перетворити на катівні чи щось інше, якщо не залишиться працівників цієї установи. Так, справа життя стає причиною невїзду. Наприклад, працівниці музею відмовляються від виїзду, бо «щойно ми залишимо наші музеї чи бібліотеки, окупанти зроблять тут камеру тортур чи туалет».¹⁷³ Звісно ж, ще однією причиною може бути банальна фінансова неспроможність, що є однією з основних причин залишення на окупованих територіях. Багато людей мають майно виключно на окупованій території, не мають збережень, які б гарантували

¹⁶⁹ Geneva Convention IV, art. 27, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27?activeTab=>

¹⁷⁰ Geneva Convention IV, art. 31, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-31?activeTab=>

¹⁷¹ ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, 2025, commentary on art. 31, para. 2421, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-31/commentary/2025?activeTab=>

¹⁷² ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, 2025, commentary on art. 31, para. 2429, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-31/commentary/2025?activeTab=>

¹⁷³ Olha Mukha, "Where Were You and Why Didn't You Leave: How and Why Ukrainians Live Under Occupation," Hromadske, June 24, 2024, <https://hromadske.ua/suspilstvo/226607-de-vy-buly-y-chomu-ne-vyyikhaly-iaak-i-chomu-ukrayintsi-zyvut-pid-okupatsiyeiu>.

той рівень життя, який вони мали вдома та не готові полишити домівку заради невідомості.

Велику роль в залишенні чи навіть поверненні громадян на окуповані території відіграє політика України. Після відміни виплат для ВПО багато людей, які виїхали з-під контрольної росіянами території, втратили єдиний дохід, який, хоч і мінімально, але покривав їхні потреби. Виплати, відповідно до постанови Кабінету міністрів України №709 від 1 березня 2024 року, будуть автоматично виплачуватись лише таким категоріям населення, як люди з інвалідністю I чи II групи; діти з інвалідністю віком до 18 років; тяжкохворі діти; сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; батьки-вихователі та прийомні батьки; пенсіонери, які отримують пенсію менш ніж 9444 гривні.¹⁷⁴ Відповідно, всі інші категорії внутрішньо-переміщених осіб втратили право на отримання виплат, що фінально штовхнуло на повернення на окуповані території – додому. Видання «Грунт» стверджує, що втративши цей хоч і малий, але гарантований дохід в Україні, люди повертаються в окупацію. Закриті чати рясніють повідомленнями про перевезення, ціни варіюються від 300 до 500 доларів, черги на автобуси на кілька днів, а в спільнотах люди подекуди діляться власним досвідом подолання дороги та проходження допитів ФСБ.¹⁷⁵

Значний деструктивний вплив продовжує мати російська пропаганда, яка стверджує, що життя в Україні не може бути, і виїжджати немає сенсу. Цей вплив існує, зокрема, через бульбашку російської пропаганди, в якій живуть від 5 до 6 мільйонів українців на окупованих територіях.¹⁷⁶ Телеканали, радіостанції, газети та електронні медіа були закриті або змушені

¹⁷⁴ Cabinet of Ministers of Ukraine, Resolution No. 709, July 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-2023-п#Text>

¹⁷⁵ Kateryna Nikolaieva, "Why Ukrainians Remain Living in Occupied Territories: Two Stories from Luhansk Region," GRNT, accessed, <https://grnt.media/nashi-lyudy/chomu-ukrayinczi-zalyshayutsya-zhyty-na-okupovanyh-terytoriyah/>

¹⁷⁶ EUvsDisinfo, "Russia's Information Grip on Ukraine's Occupied Territories," March 2026, <https://euvsdisinfo.eu/russias-information-grip-on-ukraines-occupied-territories/>

перереєструватися відповідно до російського законодавства. Натомість на їхньому місці з'явилися ЗМІ, повністю підконтрольні РФ, що створило видимість функціонуючого місцевого медіапростору, водночас знищивши плюралізм.¹⁷⁷

Якусь роль також можуть зіграти негативні стереотипи, які існують щодо внутрішньо-переміщених осіб в Україні ще з 2014 року, коли люди бояться дискримінації за свій статус ВПО, страх перед початком абсолютно нового життя, відмова від своїх звичок і рутини. Багато аспектів накладаються один на одного, і люди обирають не покидати рідний дім, як стверджує правозахисниця Гельсінської спілки з прав людини.¹⁷⁸

З урахуванням всіх цих аспектів, дуже важливо пам'ятати та говорити про людей, які лишаються на окупованих територіях не за власною волею, а через обставини їхніх життів. Важливо пам'ятати, що багато людей, які лишаються в рідних домівках йдуть на акти спротиву окупації, які загрожують їхньому життю, здоров'ю чи свободі.

2.2. Вплив «паспортизації» на права жінок, які залишились на тимчасово окупованих Росією територіях України

Як вже було вказано в першому розділі, примусове надання громадянства державою-окупанткою порушує базові засади права окупації, зокрема обов'язок поважати статус-кво та заборону примушувати населення присягати на вірність окупаційній владі.¹⁷⁹ Це порушення Особливо тяжкий вплив така політика має на жінок, які вимушені лишатися на тимчасово окупованих територіях України через причини, про які було сказано у

¹⁷⁷ Ibid

¹⁷⁸ Kateryna Nikolaieva, "Why Ukrainians Remain Living in Occupied Territories: Two Stories from Luhansk Region," GRNT, accessed, <https://grnt.media/nashi-lyudy/chomu-ukrayinczi-zalyshayutsya-zhyty-na-okupovanyh-terytoriyah/>

¹⁷⁹ Hague Regulations, arts. 43, 45, 46; Geneva Convention IV, arts. 4(1), 27, 31, 46, 47, 50, 51, 54–56; Additional Protocol I, art. 69

підрозділі вище. Для таких жінок також ці порушення МГП мають дуже конкретний вигляд як неможливість доступу до медицини, отримання роботи чи пенсій, реєстрації дітей тощо. Це ще раз доводить, що так званий вибір взяти російський паспорт зазвичай є не вибором, а скоріше способом виживання.¹⁸⁰

Моніторингові місії ООН з прав людини в Україні послідовно фіксують, що окупаційні адміністрації пов'язують доступ до медицини, освіти, соціальних виплат, працевлаштування, особливо в публічному секторі та реєстрації актів цивільного стану саме з наявністю російських документів.¹⁸¹ Додатково, у звіті Human Rights Watch про новітню хвилю «паспортизації» в частинах Запорізької, Херсонської, Донецької та Луганської областей зазначено, що для багатьох людей, які залишаються на окупованих територіях України питання отримання російського паспорту не є добровільним, а скоріше вимушеним кроком для виживання.¹⁸² Правозахисні організації прямо фіксують, що багато мешканців, зокрема жінок окупованих регіонів розглядають отримання російського паспорта як вимушений крок, без якого неможливо підтримувати мінімальний рівень життя.¹⁸³

Одна з найбільш очевидних сфер впливу «паспортизації» на жінок – це сфера соціально-економічних прав. У попередньому розділі вже йшлося про те, як після анексії Криму особи, які не отримали російського громадянства, були юридично віднесені до категорії «іноземців», а їхні

¹⁸⁰ Human Rights Watch, "Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians," March 25, 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>.

¹⁸¹ OHCHR, The Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Including the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, March 20, 2024, 24-25, <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-en.pdf>

¹⁸² Human Rights Watch, "Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians," March 25, 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>

¹⁸³ ZMINA Human Rights Centre, "“I Loved Ukraine and Will Continue to Love It”: Residents of Occupation Speak about Forced Passportization under Occupation,” 27 October 2025, <https://zmina.info/news/ya-lyubyyv-ukrayinu-i-budu-lyubyty-meshkanczi-okupacziyi-rozpovily-pro-vymushenu-pasportyzacziyu-v-okupacziyi/>

права на працю, землю, участь у місцевому політичному житті та користування низкою послуг були істотно обмежені.¹⁸⁴ Подібні механізми, хоча й у дещо зміненій формі, сьогодні застосовуються й на інших тимчасово окупованих територіях, де жінки масово працюють у бюджетних установах, лікарнях, школах, соціальних службах.¹⁸⁵ Така ж ситуація і з пенсійним забезпеченням. Літні люди на тимчасово окупованих територіях з початку 2023 року не мають можливості отримувати пенсію без отримання російського паспорта, оскільки спочатку виплати були повністю призупинені, а потім їх вже могли отримати лише люди з наявним громадянством РФ.¹⁸⁶ Тож тут також виникає ситуація, коли пенсіонери вимушені «брати» паспорти РФ для базового виживання.

Як Human Rights Watch, так і українські НГО у своїх звітах постійно наголошують на тому, що російська влада використовує багато інструментів тиску для примушування населення окупованих територій України до прийняття російського громадянства. Ці інструменти включають як погрози довільним затриманням, так і обмеження доступу до медичної допомоги, соціальних виплат і працевлаштування.¹⁸⁷ Так, наприклад, з 1 січня 2024 року мешканці окупованої Донецької області перестали отримувати пенсії та соціальні виплати, які були доступні з паспортами громадян України та т.з. «ДНР». Нарахування та виплати почали здійснюватися лише за умови наявності у особи російського паспорта. Окупаційне Міністерство соціальної політики повідомило, що відповідно до прийнятого законодавства паспорти громадян України та «ДНР», а також довідки про місце проживання, видані до 1 березня 2023

¹⁸⁴ OHCHR, Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (Ukraine), September 25, 2017, para. 70.

¹⁸⁵ Human Rights Watch, "Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians," March 25, 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>

¹⁸⁶ ZMINA Human Rights Centre, "Repressive Passportization: Where to Turn Because of Imposed Russian Passports," 12 December 2024, <https://zmina.info/columns/represyvna-pasportyzacziya-kudy-zvertatysya-cherez-navyazani-rosijski-pasporty/>

¹⁸⁷ Ibid

року, з 1 січня 2024 року вважаються недійсними. Одержувачам виплат було необхідно надати до служби обслуговування клієнтів дані російського паспорта із зазначенням місця реєстрації.¹⁸⁸ В окупованих Запорізькій та Херсонській областях з 1 січня 2024 року для отримання медичної допомоги та звернення до медичного закладу всі мешканці повинні пред'явити поліс обов'язкового медичного страхування та паспорт громадянина РФ. Згідно з рішенням окупаційних урядів, з 1 січня 2024 року для отримання безкоштовної медичної допомоги всі мешканці повинні пред'являти поліс обов'язкового медичного страхування. При кожному відвідуванні медичного закладу мешканець повинен мати при собі: паспорт громадянина РФ, номер страхового індивідуального особового рахунку та поліс обов'язкового медичного страхування.¹⁸⁹

Описана практика порушує одразу декілька норм МГП, що стосуються прав цивільних осіб. Стаття 55 ЖК IV зобов'язує окупаційну владу «у повному обсязі наявних у неї засобів» забезпечувати населення продовольством і медикаментами.¹⁹⁰ Стаття 56 ЖК IV зобов'язує державу-окупантку підтримувати медичні та лікарняні заклади та служби, охорону здоров'я та гігієну на окупованій території.¹⁹¹ Більше того, стаття 69 ДП I прямо вимагає, щоб ці послуги надавалися «без будь-якого несприятливого розрізнення».¹⁹² Як було обґрунтовано вище, обмеження доступу зумовлені виключно громадянським статусом особи, що становить недопустиму підставу для відступу від цих зобов'язань.

¹⁸⁸ Eastern Human Rights Group, Passportization, 63, https://drive.google.com/file/d/1pAQgvPn9SEBD506ubm6k1psPtY-miUDa/view?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR2tf2opWgceE8gQIu1cyeOBX1mkGIzGeu9PQ3BO84jNBgY2tTYWJVuiYVE_aem_AUIAidGDqZdmxXDokKS6LXKN_Qm1_4DbikMj33d_YjvH9LCxehPpGvH5rWtmacr8k5nAysFAKBS9FtkG64bvrXn

¹⁸⁹ Eastern Human Rights Group, Passportization, 64

¹⁹⁰ Geneva Convention IV, art. 55, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-55?activeTab=>

¹⁹¹ Geneva Convention IV, art. 56, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-56?activeTab=>

¹⁹² Additional Protocol I, art. 69, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-69?activeTab=>

Серед іншого, з 2025 року, коли Володимир Путін підписав указ¹⁹³, який фактично перетворив життя людей на тимчасово окупованих територіях на ультиматум «отримайте паспорт або виїжджайте», при тому, що виїзд у реальності для багатьох є недосяжним варіантом.¹⁹⁴ Для жінок, які через сімейні обов'язки, економічну вразливість і ризики, які можуть очікувати при виїзді, не можуть просто «зібратися й поїхати», такий ситуація перетворюється на безвихідну: або ти отримуєш громадянство РФ, або залишаєшся без багатьох ключових прав та послуг. У цьому сенсі соціально-економічний тиск, який супроводжує «паспортизацію», має виражений гендерний характер. Жінки, оскільки виходять на пенсії раніше, є основними отримувачами таких виплат, стають першими, на кому працюють такі важелі економічного примусу. У результаті соціально-економічні права таких жінок, тобто право на працю, право на соціальне забезпечення тощо, опиняються в стані подвійної залежності: і від політики окупанта, і від їхньої власної доглядової ролі в родині.

Не менш відчутним є вплив «паспортизації» на особисті та сімейні права жінок, насамперед у питаннях, пов'язаних із дітьми. Представники окупаційних адміністрацій на територіях, окупованих після 2022, як і раніше в Криму та на території Донбасу, переводять процеси реєстрації народження, укладення шлюбів, розлучень та питання опіки відповідно до законодавства РФ.¹⁹⁵ На жаль, відповідно до українського законодавства, у частині 3 статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»¹⁹⁶, будь-які

¹⁹³ Decree of the President of the Russian Federation No. 159, March 20, 2025, <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202503200022>

¹⁹⁴ Human Rights Watch, "Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians," March 25, 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>

¹⁹⁵ ZMINA Human Rights Centre, "Repressive Passportization: Where to Turn Because of Imposed Russian Passports," 12 December 2024, <https://zmina.info/columns/represyvnna-pasportyzacziya-kudy-zvertatysya-cherez-navyazani-rosijski-pasporty/>

¹⁹⁶ Law of Ukraine No. 1207-VII, "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine," April 15, 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

документи, видані окупаційними органами влади, є недійсними і не тягнуть правових наслідків. Єдиними винятками є документи, що підтверджують факт народження, смерті та реєстрації чи розірвання шлюбу на, які мають додаватися до заяви про державну реєстрацію відповідного акту цивільного стану. Однак процедури для реєстрації цивільного стану так і не було створено, натомість єдиний варіант – звертатися до суду, де зазвичай розглядаються лише справи, що стосуються народження і смерті.¹⁹⁷ Це означає, що жінки, які принципово відмовляються від російського паспорта, можуть зіштовхнутися з серйозними труднощами при оформленні документів на дітей або врегулюванні сімейно-правових питань. Особливо гостро постає питання реєстрації народження. Матері, що проживають на тимчасово окупованих територіях, вимушені отримувати російські свідоцтва про народження для своїх дітей, народжених під час окупації.¹⁹⁸ Тож окрім фактору стресу у вигляді вимушеного отримання таких документів за російським законодавством, існує ще проблема визнання реальності цих документів в Україні, оскільки судові процеси зазвичай займають багато часу.

Це також стосується і виплат, які матері можуть отримувати виключно за наявності російського громадянства.¹⁹⁹ Також важливо зазначити, про примус у вигляді погроз з боку окупаційної влади позбавити батьківських прав батьків, які відмовляються отримувати російське громадянство. Тож можна сказати, що цей вимір «паспортизації» також має чітко виражений гендерний характер. У більшості випадків саме матері займаються оформленням документів, взаємодіють із лікарнями, школами, органами опіки й соціальними службами. Коли будь-яка з цих інституцій починає

¹⁹⁷ Civic Holding “Group of Influence,” “13 Priority Steps in the Field of Human Rights Protection in the Context of the Armed Aggression against Ukraine in 2025,” <https://www.vplyv.org.ua/archives/9727>.

¹⁹⁸ ZMINA Human Rights Centre, “Ukrainian Children and Youth under Occupation: What Is Happening,” <https://zmina.info/columns/ukrayinski-dity-ta-molod-v-okupacziyi-shho-vidbuvayetsya/>

¹⁹⁹ Eastern Human Rights Group, Passportization, 64

вимагати російські документи як умову надання послуг, перший удар припадає саме на жінок.²⁰⁰

Беручи до уваги вищезгадані практики РФ щодо дітей, то можна говорити про порушення статті 50 ЖК IV, яка гарантує захист дітей та відповідно до якої держава-окупантка «у жодному разі це не може змінити їхній особистий статус».²⁰¹ Відповідно до Коментаря МКЧХ до цієї статті особистий статус означає, що необхідно зберегти всі аспекти ідентичності дитини, включно з її ім'ям, родинними зв'язками та громадянством. Це правило доповнює статтю 27(1) Конвенції, в якій зазначено, що особи, які перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин на повагу до своєї особистості та сімейних прав. Воно забороняє, наприклад, внесення змін до свідоцтв про народження дітей або інших документів, що посвідчують особу, включно з громадянством. Непрямі заходи, спрямовані на примусове змінення особистого статусу – наприклад, через ненадання медичної допомоги, освіти або соціальних виплат новим особистим статусом – також заборонені.²⁰²

Ще один важливий аспект впливу «паспортизації» на права жінок стосується доступу до правосуддя та захисту від насильства. На жаль, ця тема не є достатньо дослідженою, проте в будь-якій ситуації відсутність російського громадянства зупиняло б жінок від того, щоб звертатись до правоохоронних органів за умови необхідності.²⁰³ Це б поширювалось як, скажімо, на випадки звернення до поліції щодо домашнього насильства, так і офіційні звернення до представників окупаційних адміністрацій. Страх

²⁰⁰ UN Women, Caring Forward: Advancing Women's Livelihoods and Addressing Care Needs for a Gender-Responsive Recovery for Ukraine, September 2024, 1–2, <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2024/11/caring-forward-advancing-womens-livelihoods-and-addressing-care-needs-for-a-gender-responsive-recovery-for-ukraine>

²⁰¹ Geneva Convention IV, art. 50, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-50?activeTab=>

²⁰² ICRC, Commentary on the Fourth Geneva Convention, 2025, commentary on art. 50, para. 3270, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-50/commentary/2025?activeTab=#c_Toc211348058

²⁰³ "Domestic Violence in the Context of War: How to Act?," Nakypilo, November 2, 2022, <https://nakypilo.ua/novyny/domashnie-nasyilstvo-v-umovakh-viiny-yak-diiaty/>

бути затриманою за сам факт звернення може відштовхнути від ідеї звертатись по допомогу взагалі. Додатково, через примусовий призов українських чоловіків до армії РФ на окупованих територіях²⁰⁴ змушує їх уникати контактів з окупаційною владою, через що жінки вимушені здійснювати цей контакт, там де це можливо. Це створює додаткові навантаження, фактори стресу та наражає їх на небезпеку. У сукупності це створює середовище безкарності, в якому гендерно зумовлене насильство має мало шансів бути задокументованим і розслідуваним. Жінки, які й без того перебувають у вразливому становищі через окупацію, стають ще більш уразливими через свій правовий статус або його відсутність. Паспортизація в цьому випадку не просто змінює громадянство, а системно перекриває доступ до правосуддя.

Додатково, один з найважливіших вимірів впливу «паспортизації» – це вплив на майнові права жінок. Окрім заходів щодо соціально-економічного впливу, пов'язаних із примусовою «паспортизацією», російський уряд вжив низку заходів щодо перереєстрації рухомого та нерухомого майна мешканців тимчасово окупованих територій. Зокрема, дії з реєстрації та перереєстрації рухомого та нерухомого майна мешканців окупованих територій здійснювалися виключно за наявності паспорта громадянина РФ.²⁰⁵ У грудні 2022 року Уряд Російської Федерації прийняв Постанову № 2216 щодо порядку надання державних послуг з реєстрації транспортних засобів та видачі водійських посвідчень, а також внесло зміни до пункту 14 Правил державної реєстрації транспортних засобів в реєстраційних підрозділах Державної інспекції з безпеки дорожнього руху Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації. Відповідно до введених змін, мешканцям тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської,

²⁰⁴ "In Russia, Conscription for Military Service Became Year-Round, the Law Was Illegally Extended to Occupied Territories," ZMINA, January 1, 2026, <https://zmina.info/news/v-rosiyi-pryzov-na-vijskovu-sluzhbu-zrobyly-czilorichnym-diyu-zakonu-nezakonno-poshyryly-na-okupovani-terytoriyi/>

²⁰⁵ Resolution of the Government of the Russian Federation, December 2, 2022, <https://base.garant.ru/405885969/>

Херсонської та Запорізької областей до 2026 року дозволено реєструвати автомобілі без проходження технічного огляду, а також замінювати реєстраційні знаки та обмінювати водійські посвідчення без сплати державних зборів та інших платежів, але лише за умови пред'явлення російський посвідчувальних документів.²⁰⁶ Відповідно до федеральних конституційних законів, прийнятих у РФ 4 жовтня 2022 року (№ 5-ФКЗ²⁰⁷, № 6-ФКЗ²⁰⁸, № 7-ФКЗ²⁰⁹, № 8-ФКЗ²¹⁰), перереєстрація прав власності у тимчасово окупованих регіонах має бути завершена до 1 січня 2028 року. Нерухомість громадян України, розташована на тимчасово контрольованій території, має бути переоформлена відповідно до законодавства Російської Федерації на підставі українських документів.

З 17 жовтня 2023 року всі підрозділи Федеральної служби державної реєстрації, кадастру та картографії (Росреєстр) у тимчасово окупованих регіонах припинили приймати документи на реєстрацію нерухомості від громадян України за наявним паспортом України.²¹¹ Обмеження також стосуються і діяльності юридичних осіб. Законодавство РФ передбачало, що особи, зареєстровані як підприємці в окупованих регіонах Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, могли здійснювати господарську діяльність до 30 червня 2023 року без дотримання вимог щодо реєстрації, встановлених у Російській Федерації. Для продовження господарської діяльності після 30 червня 2023 року всі фізичні особи-підприємці з окупованих територій України повинні зареєструватися як такі

²⁰⁶ Ibid

²⁰⁷ Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of the "Donetsk People's Republic" into the Russian Federation, art. 211, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48365>

²⁰⁸ Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of the "Luhansk People's Republic" into the Russian Federation, art. 211, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48367>

²⁰⁹ Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of Zaporizhzhia Oblast into the Russian Federation, art. 211, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48355>

²¹⁰ Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of Kherson Oblast into the Russian Federation, art. 211, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48356>

²¹¹ Pervaya Polosa, "From 17 October, Documents May Be Submitted for Registration of Real Estate in the Temporarily Occupied Territories," <https://1polosa.net/news/s-17-oktyabrya-podat-dokumenty-dlya-registratsii-nedvizhimosti-na-vremenno-okkupirovannykh-territori/>

відповідно до федерального закону РФ від 16 листопада 2022 року.²¹² Для проходження перереєстрації індивідуальні підприємці повинні пред'явити паспорт РФ. Прийняте законодавство передбачало, що всі юридичні особи, зареєстровані відповідно до законодавства України та які здійснюють діяльність на територіях, окупованих Російською Федерацією після 24 лютого 2022 року, і які станом на 30 вересня 2022 року не були внесені до реєстрів окупаційних адміністрацій або до Єдиного державного реєстру юридичних осіб Російської Федерації, повинні привести свої установчі документи у відповідність до законодавства Російської Федерації та подати заявку на внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб Російської Федерації або отримати статус філії (представництва) іноземної юридичної особи.²¹³

Щодо юридичних осіб, які не виконують обов'язок приведення своїх установчих документів у відповідність до законодавства Російської Федерації, застосовуються санкції, зокрема виключення з Єдиного державного реєстру юридичних осіб Російської Федерації та заборона на здійснення господарської діяльності,²¹⁴ при цьому право власності на їхнє майно переходить до окупаційних адміністрацій. Чинне законодавство в окупованому регіоні дозволяло перереєстрацію прав власності на рухоме та нерухоме майно, що належить господарським підприємствам, виключно за умови наявності паспорта громадянина Російської Федерації. Відповідно, підприємці та власники юридичних осіб, які прагнули здійснювати діяльність на тимчасово захоплених територіях та зберегти права власності на рухоме та нерухоме майно, стикалися з жорсткими обмеженнями,

²¹² Russian Federation, Federal Law No. 451-FZ "On Amendments to the Federal Law 'On the Introduction of Part One of the Civil Code of the Russian Federation,'" November 21, 2022, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48530/print>.

²¹³ Ibid

²¹⁴ Ibid., art. 1, para. 10.

зокрема з вимогою отримати паспорт, що підтверджує російське громадянство.

Окупаційні адміністрації на тимчасово окупованих територіях поступово запроваджують системи зовнішнього управління підприємствами, що належать громадянам України, зосереджуючи увагу, зокрема, на тих, хто не отримав паспортів Російської Федерації. Ці заходи офіційно обґрунтовуються необхідністю забезпечення «безпеки» підприємств та нерухомості, що належать особам, які залишили окуповані території.²¹⁵ Водночас влада зазначила, що майно може бути повернуто його первісним власникам лише після його перереєстрації у правовому полі Російської Федерації, що на практиці вимагає обов'язкового набуття російського громадянства. Ця політика реалізувалася через низку скоординованих адміністративних та законодавчих кроків. У серпні 2022 року окупаційна адміністрація Херсонської області ухвалила рішення класифікувати підприємства, що належать громадянам України, які залишили окуповану територію, як «безхазяйні» та передати їх під зовнішнє управління.²¹⁶ Незабаром після цього, у вересні 2022 року, окупаційна адміністрація в Донецькій області ухвалила законодавчі акти, що регулюють майнові та земельні відносини.²¹⁷ Ці акти дозволили передати таке майно у власність окупаційних адміністрацій та сприяли його переведенню під тимчасове зовнішнє управління. В результаті великі промислові підприємства та комерційна нерухомість, що належали до державної власності України, були фактично привласнені окупаційними адміністраціями. Цей процес ще більше посилюється у подальших роках окупації цих регіонів. У ширшому

²¹⁵ Radio Svoboda, "Russian 'Nationalisation' under Occupation," <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-natsionalizatsiya-v-okupatsiyi/32743413.html>

²¹⁶ Kateryna Tyshchenko, "Occupiers in Kherson Oblast Decided to Seize Businesses from Ukrainian Owners," *Ukrainska Pravda*, August 21, 2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/21/7364217/>.

²¹⁷ Order of the "Donetsk People's Republic" No. 422-IINS, "On Certain Issues of Transferring Property into the Ownership of the Donetsk People's Republic," September 28, 2022, <http://npa.dnronline.su/2022-09-28/422-iins-o-nekatoryh-voprosah-obrashheniya-imushchestva-v-sobstvennost-donetskoj-narodnoj-respubliki.html>

контексті, з початку повномасштабного вторгнення російська влада та окупаційні адміністрації проводять систематичну політику підготовки та здійснення привласнення та захоплення майна, що належить українцям, приділяючи особливу увагу промисловим об'єктам та комерційній нерухомості, таким як торгові центри, роздрібні магазини, склади та логістичні комплекси.²¹⁸

Оскільки жінки в Україні становлять майже половину наявних фізичних осіб-підприємців,²¹⁹ то економічний удар через окупацію, але і «переведення під зовнішнє управління» з боку РФ малих та середніх бізнесів вдарило, в тому числі, і по жінках.

Політика РФ щодо визнання приватної власності «безхазяйною» може вказувати на ймовірне порушення статті 46 Гаазьких положень 1907 року, яка говорить про те, що приватна власність не може бути конфіскована.²²⁰

Передача майна та бізнесів на підставі відсутності російського громадянства може становити порушення статті 33 ЖК IV, відповідно до якої забороняються репресії проти захищених осіб та їхнього майна.²²¹

Поряд із систематичним привласненням майна на окупованих територіях України, окупаційні адміністрації вжили заходів, що призвели до депортації українських громадян з окупованих територій. Одні з перших задокументовані випадки насильницького переміщення з'явилися у 2022 році в Запорізькій області.²²² Ці практики посилюються після прийняття Указу Президента Російської Федерації № 307, який регулює правовий статус певних категорій іноземних громадян та осіб без громадянства. У

²¹⁸ Eastern Human Rights Group, Passportization p. 71

²¹⁹ "The Number of Women Entrepreneurs in Ukraine Has Increased Significantly Over Five Years — Study," Minfin, March 4, 2025, <https://minfin.com.ua/ua/2025/03/04/146430806/>.

²²⁰ Hague Regulations, art. 46, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907/regulations-art-46?activeTab=>

²²¹ Geneva Convention IV, art. 33, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-33?activeTab=>

²²² Dmytro Nahorny, "Deportation of Civilians from Temporarily Occupied Territories of Zaporizhzhia Oblast Is a War Crime of the Occupation Authorities – UN International Commission of Inquiry," Suspilne, November 7, 2025, <https://suspilne.media/zaporizhzhia/1159286-deportacia-civilnih-z-tot-zaporizkoi-oblasti-e-voennim-zlocinom-okupacijnoi-vladi-miznarodna-slidca-komisija-on/>.

жовтні 2023 року було запроваджено додаткові заходи фільтрації щодо громадян України, які повертаються на окуповані території, що дає змогу депортувати їх з Російської Федерації.²²³ Підстави для депортації сформульовані в аналогічно розпливчастих термінах, охоплюючи загрози національній безпеці, нібито підтримку екстремістської діяльності, порушення громадського порядку та участь у несанкціонованих зібраннях. На практиці такі положення дають змогу застосовувати санкції довільно.²²⁴ Прийняття Указу № 307 ще більше розширило спектр санкцій, що застосовуються до громадян України, які проживають як на окупованих територіях, так і в Російській Федерації. Ці заходи включають реадмісію, адміністративне вислання, анулювання дозволів на проживання, позбавлення статусу біженця, визнання перебування небажаним та заборони на в'їзд до Російської Федерації. Для сприяння цим практикам, після лютого 2022 року на окупованих територіях було створено центри тимчасового утримання для іноземних громадян. Ці об'єкти, що перебувають під управлінням російських органів влади, використовуються для утримання осіб, які очікують на депортацію, зокрема українців-мешканців окупованих територій, які відмовляються отримати російське громадянство або відмовитися від українського громадянства.²²⁵ На жаль, відомо, що дуже часто РФ не вдається до т.з. депортації українців на територію підконтрольну українській владі, тож люди залишаються в утриманні в цих центрах тимчасового утримання іноземних громадян без відомих строків звільнення.²²⁶ Такі заходи діють у поєднанні з більш

²²³ "Another Decree of the Russian President and Its Impact on the Rights of Ukrainians Living Under Occupation," Ukrainian Helsinki Human Rights Union, May 5, 2023, <https://www.helsinki.org.ua/articles/cherhovyy-ukaz-rosiyskoho-prezydenta-i-yoho-vplyv-na-prava-ukraintsiv-iaki-prozhyvaiut-v-okupatsii/>.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ "After September 10, Mass Detentions and Deportations May Begin in Temporarily Occupied Territories Due to Absence of Russian Passport. How Ukraine Can Help Its Citizens," ZMINA, September 10, 2025, <https://zmina.info/news/pislya-10-veresnya-na-tot-mozhut-pochatys-masovi-zatrymannya-ta-deportacziyi-cherez-vidsutnist-rosijskogo-pasporta-yak-ukrayini-dopomogty-gromadyanam/>.

²²⁶ Ibid

широкою політикою обмеження в'їзду до Російської Федерації. З жовтня 2023 року громадяни України стикаються зі значними обмеженнями щодо маршрутів в'їзду, причому доступ здебільшого обмежується конкретними пунктами пропуску, зокрема аеропортом «Шереметьєво».²²⁷ У цих пунктах в'їзду особи піддаються ретельним процедурам фільтрації, включно з біометричною реєстрацією, допити та перевірку електронних повідомлень на наявність ознак ймовірної нелояльності.²²⁸ Рішення, прийняті за результатами таких процедур, можуть призвести або до визнання перебування небажаним, або до негайного адміністративного виселення. Згідно з наявними даними, з моменту запровадження таких заходів їх зазнали тисячі громадян України.

Депортація, навіть непряма, становить порушення статті 49 ЖК IV, яка забороняє як окремі, так і масові насильницькі переміщення, а також депортації осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої країни, незалежно від того, чи є вона окупованою, незалежно від мотивів таких дій.²²⁹ Злочин депортації становить серйозне порушення Женевської конвенції відповідно до статті 147,²³⁰ що відповідно до статті 438 КК України становить воєнний злочин.

²²⁷ Olena Badiuk, Yuliia Shchetyna, and Novyny Pryazovia, "Filtrations at Sheremetyevo: Returning to Occupation," Radio Svoboda, September 13, 2024, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-filtratsiyi-sheremetyevo-povernennya-v-okupatsiyu/33117861.html>.

²²⁸ "Occupation, Filtration, Deportation: Survive and Leave," ZMINA Human Rights Center, June 30, 2022, <https://zmina.ua/media/okupacziya-filtracziya-deportacziya-vyzhyty-i-vyyihaty/>.

²²⁹ <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-49?activeTab=article49> article 49

²³⁰ <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-147?activeTab=article147> article 147

Підсумовуючи, можна стверджувати, що «паспортизація» є не гендерно нейтральним правовим заходом, а практикою, яка діє через уже наявні соціальні нерівності та системно їх посилює.

По-перше, перебування жінок на тимчасово окупованих територіях у переважній більшості випадків не є результатом вільного вибору. Доглядові обов'язки, відсутність фінансової спроможності, страх перед втратою власного житла та реальні ризики фільтраційних процедур під час виїзду є причинами, чому жінки вимушені залишатися на окупованих територіях України. Скасування виплат ВПО відповідно до постанови КМУ №709 від 1 березня 2024 року лише посилює цей примус, фактично позбавивши частину жінок єдиного ресурсу для життя на підконтрольних територіях України, що призвело до ухвалення рішення про повернення на окуповані території.

По-друге, наслідки «паспортизації» для жінок є конкретними та задокументованими в кількох вимірах одночасно. У соціально-економічному вимірі – блокування доступу до медицини, пенсій і соціальних виплат для тих, хто не отримав російського паспорта. У сімейно-правовому вимірі – неможливість реєстрації народження дітей без російських документів, погрози позбавлення батьківських прав, правова невизначеність щодо статусу дітей в українському законодавстві. У майновому вимірі – втрата права власності на нерухомість і малий бізнес.

Загалом, всі ці виміри об'єднує спільна логіка про те, що «паспортизація» не вигадує нові форми тиску на жінок, але використовує вже наявні як канали примусу. Саме тому кваліфікувати цю практику як гендерно нейтральну неможливо.

Розділ 3. Механізми відновлення прав жінок, які диспропорційно потерпають від політики «паспортизації» РФ у системі перехідного правосуддя України

3.1 Перехідне правосуддя та гендерна перспектива в міжнародній практиці

Згідно з визначенням, яке сформульоване Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй, перехідне правосуддя – це повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних із спробою суспільства примиритися зі спадщиною масштабних порушень у минулому з метою забезпечення відповідальності, здійснення правосуддя та досягнення примирення.²³¹

Перехідне правосуддя може включати як судові, так і позасудові механізми з різним рівнем міжнародного залучення (або без нього)²³². Ключовими засобами такого процесу є надання компенсацій, забезпечення відповідальності / судового переслідування, встановлення правди та встановлення гарантій неповторення²³³. Ще одним механізмом, який не входить до чотирьох «основних» стовпів перехідного правосуддя, є меморалізація.²³⁴ Ці чотири категорії були представлені у 1997 році Луї Жуане, спеціальним доповідачем ООН.

Ці заходи мають на меті сприяти цивільним або політичним ініціативам під час перехідних процесів. Кожна окрема модель перехідного правосуддя може містити різне поєднання перелічених засобів, але незалежно від того,

²³¹ United Nations, The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: Report of the Secretary-General, S/2004/616 (August 23, 2004), para. 8, <https://www.un.org/ruleoflaw/files/2004%20report.pdf>.

²³² United Nations Secretary-General, The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies, S/2004/616, August 23, 2004, <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=en&v=pdf>

²³³ Louis Joinet, Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Civil and Political): Revised Final Report, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1 (October 2, 1997), <https://digitallibrary.un.org/record/245520>

²³⁴ United Nations General Assembly, Human Rights Council, Memorialization Processes in the Context of Serious Violations of Human Rights and International Humanitarian Law: The Fifth Pillar of Transitional Justice, A/HRC/45/45, 2020, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g20/175/70/pdf/g2017570.pdf>

яку комбінацію обирають уряд або громадянські суб'єкти під час постконфліктного врегулювання, вона повинна відповідати міжнародним стандартам і зобов'язанням у сфері прав людини, щоб мати позитивний вплив на розбудову нового демократичного майбутнього.²³⁵

Щодо гендерної перспективи в процесах перехідного правосуддя, то на початку розвитку цієї сфери вона була майже повністю відсутня. Більшість цих ранніх ініціатив, спрямованих на усунення серйозних і систематичних порушень прав людини, зокрема, в Південній Америці, реалізовувалися без урахування гендерних аспектів.²³⁶ Комісії з встановлення правди не розглядали питання сексуального насильства окремо, а також не досліджували, яким особливим чином диктатура вплинула саме на жінок. З початку 1990-х до середини десятиліття панувало загальне замовчування щодо насильства над жінками, заподіяної їм шкоди та приниження їхньої гідності.²³⁷ Тож протягом тривалого часу сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, здебільшого вважалося не більше ніж наслідком війни.²³⁸ Коли спеціальні трибунали по Руанді та колишній Югославії визнали заподіяння сексуальної та репродуктивної шкоди жінкам злочином, вони зробили це, кваліфікувавши це як порушення різних норм міжнародного гуманітарного права. Це стало початком зміни підходу. Рішення МКТР у справі *Прокурор проти Акаєсу* стало першим розривом із гендерно-нейтральним міжнародним кримінальним правом. Судова палата вперше в історії міжнародної судової практики визнала, що зґвалтування є актом геноциду,²³⁹ якщо воно вчиняється з необхідним умислом знищити

²³⁵ Louis Joinet, Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Civil and Political): Revised Final Report, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, October 2, 1997, <https://digitallibrary.un.org/record/245520?ln=en&v=pdf>

²³⁶ International Center for Transitional Justice, Gender and Transitional Justice: Overview — Speaker Notes, 11, https://www.ictj.org/sites/default/files/1_Gender%20&%20TJ%20-%20Overview%20-%20Speaker%20Notes.pdf

²³⁷ https://www.ictj.org/sites/default/files/1_Gender%20&%20TJ%20-%20Overview%20-%20Speaker%20Notes.pdf p. 11

²³⁸ Ibid

²³⁹ Prosecutor v. Akayesu, ICTR-96-4-T, Judgment, International Criminal Tribunal for Rwanda, September 2, 1998, para. 508, <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Akayesu-ICTR-1998-Judgment.pdf>

захищену групу, та кваліфікувала систематичне сексуальне насильство як злочин проти людяності²⁴⁰. Незабаром після цього МКТЮ дійшов аналогічних висновків у справі *Прокурор проти Делаліча та інших (справа Челебічі)*, встановивши, що зґвалтування та сексуальне насильство під час утримання становлять катування відповідно до Женевських конвенцій та звичаєвого міжнародного права.²⁴¹ Ці рішення стали справжніми переломними моментами, оскільки зруйнували стереотипне уявлення про те, що сексуальне насильство завжди є або приватною справою жінки, або неминучим побічним ефектом війни, а не тяжким міжнародним злочином, що тягне за собою індивідуальну кримінальну відповідальність.²⁴²

На жаль, після цього прийшла обмежена логіка, яка і досі відгукується на практиці. Зосередившись майже виключно на сексуальному насильстві, раннє міжнародне кримінальне право фактично ототожнювало «досвід жінок» виключно із фактом вчинення щодо них сексуального насильства, витісняючи набагато ширший спектр гендерних утисків, які можуть включати позбавлення власності, як економічне насильство, вимушене переселення, примусову втрату правової ідентичності, руйнування засобів до існування, пов'язаних із роллю доглядальниць, від яких жінки страждали під час конфлікту.²⁴³ Про це, зокрема, зазначає Міжнародний центр перехідного правосуддя (ICTJ). Зводивши жіночий досвід виключно до сексуального насильства, ранні механізми перехідного правосуддя одночасно стигматизували чоловіків і хлопців як потерпілих від сексуалізованих злочинів, оскільки вважали, що вони не можуть бути потерпілими від сексуального насильства, і зробили невидимими численні способи, в яких жінки страждали від переслідування або несли вторинні

²⁴⁰ Prosecutor v. Akayesu, ICTR-96-4-T, Judgment, paras. 596-598.

²⁴¹ Prosecutor v. Delalić et al. (Čelebići), IT-96-21-T, Trial Judgment, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, November 16, 1998, paras. 476-496, <https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/>

²⁴² International Center for Transitional Justice, Gender and Transitional Justice: Overview — Speaker Notes, 11

²⁴³ Ibid., 13.

гендерні наслідки злочинів, спрямованих проти інших осіб.²⁴⁴ Тобто важливо наголосити, що існує необхідність розрізнення між злочинами, спрямованими проти жінок через їхню гендерну приналежність, та гендерним впливом злочинів, які формально є гендерно-нейтральними. Таке розрізнення, яке виявляється вирішальним при дослідженні таких практик, як примусове надання громадянства, де структурний тиск, що чиниться на жінок, походить в основному не від сексуального насильства, а від того, що жінки часто є вразливими з соціальною та економічної точки зору, оскільки часто є основними доглядальницями, єдиними годувальницями.

Великим проривом у сфері застосування гендерно-чутливого підходу в сфері перехідного правосуддя стало підписання Римського статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.). Він став найкращою, на той час, спробою кодифікації гендерно-чутливих норм у міжнародному кримінальному праві. У статті 7(1)(g) зазначено зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусову стерилізацію та будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості серед діянь, що можуть становити злочини проти людяності.²⁴⁵ Стаття 8(2)(b)(xxii) передбачає такий самий перелік в контексті воєнних злочинів.²⁴⁶ Так само важливими є і статті 7(1)(h), 8(2)(e)(vi)), оскільки вони теж покривають гендерно-зумовлені злочини.²⁴⁷ Також, завдяки інституційній та процесуальній структурі, Статут також має на меті гарантувати притягнення до відповідальності за злочини сексуального та гендерного характеру.²⁴⁸ Існує також вимога щодо наявності гендерної

²⁴⁴ Ibid., 14.

²⁴⁵ Rome Statute of the International Criminal Court, article 7(1)(g) July 17, 1998, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>

²⁴⁶ Rome Statute, article 8(2)(b)(xxii).

²⁴⁷ Rome Statute articles 7(1)(h), 8(2)(e)(vi)).

²⁴⁸ Sophie Rigney, "Feminism and the International Criminal Court: Still an Issue?" Völkerrechtsblog, <https://voelkerrechtsblog.org/feminism-and-the-international-criminal-court-still-an-issue/>

експертизи в різних органах Суду, включно з радником з гендерних питань та підрозділ з питань гендеру та дітей.²⁴⁹ На відміну від майже всіх інших міжнародних трибуналів, МКС є хорошим прикладом щодо кількості залучених жінок завдяки нормам щодо гендерного співвідношення (статті 36(8)(a), 44(2)).²⁵⁰ Не менш важливою є стаття 7(3), яка надає визначення гендеру як «двох статей, чоловічої та жіночої, у контексті суспільства».²⁵¹ І хоча це визначення широко критикується за недостатню інклюзивність щодо ідентичностей, що виходять за рамки бінарності, але яке, тим не менш, стало першим випадком міжнародного документа, який є юридично зобов'язальним, і який трактує гендер як соціально сконструйовану, а не суто біологічну категорію.²⁵² Додатково, Правило 70 Правил щодо процедури та доказів МКС доповнює ці положення, забороняючи використання сексуальної поведінки потерпілої особи як доказу згоди, а також встановлюючи презумпцію відсутності згоди в умовах примусу.²⁵³

Окрім закріплення в Статуті МКС, більш широку нормативну базу забезпечує рамкова концепція «Жінки, мир і безпека» Ради Безпеки ООН. Резолюція 1325 (2000) стала першим обов'язковим рішенням Ради Безпеки, що визнав непропорційний вплив збройних конфліктів на жінок та передбачив їхню значущу участь на всіх етапах процесів миру та безпеки, починаючи від переговорів до постконфліктної відбудови та перехідного правосуддя.²⁵⁴ Наступні резолюції розвинули конкретні аспекти цієї концепції: резолюція 1820 (2008) встановила, що сексуальне насильство, яке використовується як тактика війни, становить загрозу міжнародному

²⁴⁹ Rome Statute, article 42(9).

²⁵⁰ Valérie Suhr, "Feminism and the International Criminal Court – Still an Issue?," Völkerrechtsblog, April 19, 2017, <https://voelkerrechtsblog.org/feminism-and-the-international-criminal-court-still-an-issue/>

²⁵¹ Rome Statute

²⁵² Valérie Suhr, "Feminism and the International Criminal Court – Still an Issue?," Völkerrechtsblog, April 19, 2017, <https://voelkerrechtsblog.org/feminism-and-the-international-criminal-court-still-an-issue/>

²⁵³ International Criminal Court, Rules of Procedure and Evidence, rule 70, 24, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>

²⁵⁴ United Nations Security Council Resolution 1325, S/RES/1325, October 31, 2000, [https://docs.un.org/en/s/res/1325\(2000\)](https://docs.un.org/en/s/res/1325(2000))

миру та безпеці, що зумовлює юрисдикцію Ради Безпеки;²⁵⁵ Резолюція 2106 (2013) зосередила увагу на притягненні до відповідальності та наданні компенсації жертвам сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом;²⁵⁶ а Резолюція 2242 (2015) визнано роль «Жінки, мир, безпека» у протидії насильницькому екстремізму та тероризму та наголосила на розширенні доступу жінок до правосуддя та «швидкого та ретельного» розслідування випадків гендерного, та в тому числі сексуального, насильства.²⁵⁷ Ці резолюції є основними з багатьох, які заохочують гендерно-чутливі підходи до постконфліктних процесів та зобов'язують держави-члени ООН до забезпечення доступу жінок до всіх процесів перехідного правосуддя.

Важливо також зазначити про гендерно-чутливий підхід в діяльності комісій із встановлення істини і його вплив. Південноафриканська Комісія з встановлення істини та примирення стала, у багатьох аспектах, визначальним досвідом для цієї галузі, оскільки перша з таких комісій мала за ціль дізнатися про досвіди саме жінок.²⁵⁸ Під тиском жіночих організацій Комісія створила спеціальні слухання, присвячені досвіду жінок, розробила гендерно-чутливі протоколи для отримання свідчень та включила окремий розділ про жінок у свій підсумковий звіт.²⁵⁹ Проте результат, на жаль, не виправдав очікувань. Дослідження практики Комісії послідовно показували, що переважна більшість жінок, які з'являлися перед нею, робили це як свідки страждань своїх чоловіків, синів чи батьків, тобто вони розповідали про насильство, що було спрямоване на інших, а не на них

²⁵⁵ United Nations Security Council Resolution 1820, S/RES/1820, June 19, 2008, [https://docs.un.org/en/s/res/1820\(2008\)](https://docs.un.org/en/s/res/1820(2008))

²⁵⁶ United Nations Security Council Resolution 2106, S/RES/2106, June 24, 2013, [https://docs.un.org/en/s/res/2106\(2013\)](https://docs.un.org/en/s/res/2106(2013))

²⁵⁷ United Nations Security Council Resolution 2242, S/RES/2242, October 13, 2015, [https://docs.un.org/en/s/res/2242\(2015\)](https://docs.un.org/en/s/res/2242(2015))

²⁵⁸ Pumla Gobodo-Madikizela, with contributions by Fiona Ross and Elizabeth Mills, "Women's Contributions to South Africa's Truth and Reconciliation Commission," Women Waging Peace Policy Commission, February 2005, https://www.inclusivesecurity.org/wp-content/uploads/2012/08/11_women_s_contributions_to_south_africa_s_truth_and_reconciliation_commission.pdf.

²⁵⁹ Truth and Reconciliation Commission of South Africa, Report, vol. 4 (1998), chap. 10, "Women and the TRC."

самих.²⁶⁰ Результатом стали так звані «вторинні наративи» – розповіді, що оберталися навколо страждань чоловіків, не ставлячи досвід жінок у центр уваги навіть у процесах, номінально їм присвячених.

Окрім Південноафриканської комісії, Комісія з правди та примирення Сьєрра-Леоне та Спеціальний суд Сьєрра-Леоне, розвинули гендерно-чутливий аналіз у двох важливих напрямках. У своєму підсумковому звіті Комісія з правди та примирення чітко пов'язала цілеспрямоване переслідування жінок під час війни, зокрема через сексуальне рабство, примусові шлюби та систематичні напади з рамками права, які існували раніше, зокрема факт того, що наявність домашнього насильства впливав на наявність насильства в бік жінок під час конфлікту.²⁶¹ Цей звіт сприяв розумінню того, як початкова нерівність жінок сприяла насильству під час війни.²⁶² Спеціальний суд пішов ще далі: у справі *Прокурор проти Бріми, Камари та Кану*²⁶³ Апеляційна палата підтвердила, що «примусовий шлюб» може існувати як окремий злочин проти людяності в рамках категорії «інших нелюдських дій», аргументуючи це тим, що примус, пов'язаний із змушенням жінки взяти на себе роль та обов'язки дружини під загрозою насильства, концептуально відрізняється від сексуального рабства та є достатньо тяжким, щоб тягнути за собою індивідуальну кримінальну відповідальність.²⁶⁴ Це визнання примусового статусу має

²⁶⁰ Sheila Meintjes, "Gendered truth? Legacies of the South African Truth and Reconciliation Commission," *African Journal on Conflict Resolution* 9, no. 2 (2009): 111, https://www.files.ethz.ch/isn/115440/ajcr_2009_2.pdf.

²⁶¹ Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission, 'Women and the Armed Conflict in Sierra Leone' in *Witness to Truth: Final Report vol 3B* (2004) ch 3, paras 103-104 <https://www.sierraleonetrc.org/index.php/view-the-final-report/download-table-of-contents/volume-three-b/item/witness-to-the-truth-volume-three-b-chapter-3>

²⁶² Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission, 'Women and the Armed Conflict in Sierra Leone' in *Witness to Truth: Final Report vol 3B* (2004) ch 3, paras 87-113 <https://www.sierraleonetrc.org/index.php/view-the-final-report/download-table-of-contents/volume-three-b/item/witness-to-the-truth-volume-three-b-chapter-3>

²⁶³ *Prosecutor v. Brima, Kamara and Kanu*, SCSL-04-16-A, Appeal Judgment, Special Court for Sierra Leone, February 22, 2008, https://www.worldcourts.com/scsl/eng/decisions/2008.02.22_Prosecutor_v_Brima_Kamara_Kanu.pdf

²⁶⁴ *Prosecutor v Brima, Kamara and Kanu* (Judgment) SCSL-04-16-A (22 February 2008) para. 189 https://www.worldcourts.com/scsl/eng/decisions/2008.02.22_Prosecutor_v_Brima_Kamara_Kanu.pdf

значне аналітичне значення для будь-якого дослідження практик, пов'язаних із примусовим наданням громадянства.

Щодо концепції трансформаційних репарацій, то вона, мабуть, стала найважливішим теоретичним внеском у гендерно-чутливі дослідження перехідного правосуддя. Її основною передумовою є явна критика відновлювальної логіки, яка домінувала в ранній теорії репарацій: якщо метою репарацій є повернення потерпілих до стану, в якому вони перебували до порушення, і якщо цей стан сам по собі був станом структурної нерівності та гендерної вразливості, то успішні репарації просто відтворюють ті умови, які спочатку зробили жінок цілями для насильства.²⁶⁵ Рубіо-Марін точно формулює цю думку: програми репарацій повинні бути спрямовані «не просто на повернення жінок до їхнього становища до порушення, а на трансформацію несправедливих умов, які першочергово зробили їх вразливими до порушень їхніх прав», охоплюючи правові та інституційні реформи, розширення можливостей у сфері освіти та економіки, а також активне недопущення патріархальних норм та сексистських стереотипів до механізму репарацій.²⁶⁶ Окремо на цьому також наголошується у Найробській декларація щодо права жінок і дівчат на захист та відшкодування в якій гоовриться про те, що «репарації мають стати рушійною силою постконфліктної трансформації соціально-культурних несправедливостей, а також політичних і структурних нерівностей, що визначають життя жінок і дівчат; реінтеграція та реституція самі по собі не є достатніми цілями компенсації, оскільки

²⁶⁵ "The Role of Transformative Reparations in Building Justice and Sustainable Peace," War Prevention Initiative, June 11, 2021, <https://warpreventioninitiative.org/peace-science-digest/the-role-of-transformative-reparations-in-building-justice-and-sustainable-peace/>.

²⁶⁶ Ruth Rubio-Marín, ed., *The Gender of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations*, 7, 17, <https://www.cawtarclearinghouse.org/storage/4936/The-gender-of-reparations-Unsettling-Sexual-Hierarchies-While-Redressing-Human-Rights-Violations.pdf>

причини порушень прав людини жінок і дівчат виникли ще до початку конфлікту».²⁶⁷

Спеціальний доповідач ООН з питань перехідного правосуддя Фабіан Сальвіолі надав найповніший офіційний огляд дебатів щодо репарацій у своєму тематичному звіті 2020 року для Генеральної Асамблеї (A/75/174).²⁶⁸ У доповіді було розглянуто гендерні перспективи у всіх чотирьох стовпах перехідного правосуддя, тобто істини, відповідальності, репарацій, гарантій неповторення, та розширено аналіз за межі жінок, щоб охопити конкретний досвід представників ЛГБТКІ+ спільноти, стверджуючи, що справді гендерно чутливий підхід має бути «інтерсекційним, інклюзивним та трансформативним».²⁶⁹ Серед конкретних рекомендацій доповіді дві є особливо актуальними для українського контексту: по-перше, що репарації за гендерну шкоду мають розроблятися беручи до уваги гендерно-чутливі аспекти, зокрема необхідне використання прогресивної типології з гендерною спрямованістю для аналізу різних порушень прав людини, а також гендерних наслідків вимушеного переміщення та порушень економічних і соціальних прав²⁷⁰ і, по-друге, що гарантії неповторення мають включати структурні реформи законів та адміністративних практик, які сприяють збереженню гендерної дискримінації.²⁷¹ Це рекомендація, що має безпосереднє значення для будь-якого аналізу правових рамок, що регулюють громадянство та цивільний стан на окупованих територіях.

Звісно, що окрім врахування жіночих досвідів під час кримінальних проваджень та встановлення істини, важливо ще розглянути питання щодо

²⁶⁷ “Nairobi Declaration on Women’s and Girls’ Right to a Remedy and Reparation,” Nairobi, March 2007, 2, https://www.fidh.org/IMG/pdf/NAIROBI_DECLARATIONeng.pdf

²⁶⁸ United Nations General Assembly, Gender Perspective in Transitional Justice Processes, A/75/174, July 17, 2020, <https://docs.un.org/en/A/75/174>

²⁶⁹ Fabián Salvioli, Special Rapporteur, Gender Perspective in Transitional Justice Processes, A/75/174, July 17, 2020, para. 93, <https://docs.un.org/en/A/75/174>

²⁷⁰ Ibid., para. 29.

²⁷¹ Ibid., para. 64.

суб'єктності жінок у процесах перехідного правосуддя. У своїй статті, Ейліш Руні розглядає концепт «мовчання» як проблему дискурсу щодо жінок. Коли під час мирних переговорів відсутні питання, які пов'язані із повсякденним життям жінок та їхніми соціально-економічними потребами, то вона називає це «дискурсивним мовчанням щодо жінок».²⁷² Вона говорить про те, що таке мовчання є результатом виключної влади чоловіків в перехідний період, та наголошує, що досвід жінок має ставати актуальнішим через інтерсекційний аналіз.²⁷³ Ця критика важлива для подальшого впровадження гендерно-чутливих аспектів до механізмів перехідного правосуддя.

Отже, аналіз міжнародного досвіду свідчить про поступову еволюцію від повної гендерної нейтральності до визнання специфічної шкоди, заподіяної жінкам. Ключовим досягненням стало впровадження концепції трансформаційних репарацій, яка спрямована не на повернення потерпілих до початкового стану нерівності, а на зміну структурних умов, що зробили жінок вразливими. Однак міжнародна практика все ще має тенденцію до звуження жіночого досвіду до «вторинних наративів» або виключно сексуального насильства, що підкреслює необхідність впровадження інклюзивного та інтерсекційного підходу, який би охоплював весь спектр гендерно-зумовленої шкоди. Це особливо актуально щодо політики російської «паспортизації», бо дозволяє побачити, що примус до прийняття громадянства діє через уже наявні соціальні ролі та залежності: догляд за дітьми й літніми родичами, потребу в доступі до медицини, економічну вразливість та обмежені можливості виїзду з окупованих територій.

²⁷² Eilish Rooney, "Engendering Transitional Justice: Questions of Absence and Silence," *International Journal of Law in Context* 3, no. 2 (2007): 9, <https://doi.org/10.1017/S1744552307002058>.

²⁷³ Eilish Rooney, "Engendering Transitional Justice: Questions of Absence and Silence," *International Journal of Law in Context* 3, no. 2 (2007): 12, <https://doi.org/10.1017/S1744552307002058>.

3.2 Юридичні та інституційні механізми відновлення прав жінок в Україні

Розглядаючи правові та інституційні механізми відновлення прав та підтримки жінок в Україні, необхідно одночасно враховувати дві суперечливі реалії. З одного боку, Україна, особливо з 2022 року, розбудувала сильну законодавчу та інституційну гендерно-чутливу основу, яка за міжнародними стандартами дійсно вражає та, часом, випереджає країни, які на впровадження схожих механізмів потребували роки.²⁷⁴ З іншого боку, збройний конфлікт, який досі триває, окупація значної частини української території та систематична російська політика примусу цивільного населення до прийняття російського громадянства, що не є типовим злочином у міжнародному праві, створили категорію гендерної шкоди, для якої механізми, що існують зараз ще не пристосовані.

Основи української системи гендерної рівності були закладені ще до повномасштабного вторгнення. Україна ратифікувала основні міжнародні та європейські документи, що регулюють права жінок, зокрема Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Європейську конвенцію з прав людини, Європейську соціальну хартію, Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми та, що особливо важливо, Стамбульську конвенцію щодо запобігання та протидії насильству щодо жінок, яку Верховна Рада України ратифікувала у 2022 році.²⁷⁵ На національному рівні Конституція України закріплює рівні права жінок і чоловіків,²⁷⁶ а Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»

²⁷⁴ Global Survivors Fund, “Ukraine Adopts Law to Recognise and Provide Reparations to Survivors of Conflict-Related Sexual Violence,” 21 November 2024, <https://www.globalsurvivorsfund.org/latest/articles/ukraine-adopts-law-to-recognise-and-provide-reparations-to-survivors-of-conflict-related-sexual-violence/>

²⁷⁵ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, November 4, 1950, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

²⁷⁶ Constitution of Ukraine, June 28, 1996, art. 24, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

забезпечує законодавчу основу для політики гендерної рівності.²⁷⁷ Затверджена ж в 2022 році Державна стратегія забезпечення рівних прав та рівних можливостей для жінок і чоловіків до 2030 року, вписує цю систему в ширшу програму євроатлантичної інтеграції України.²⁷⁸

На жаль, правові та адміністративні механізми які зараз існують недостатні для відновлення прав жінок, що постраждали від примусового надання громадянства з боку РФ. Як вже було зазначено у розділах вище, процес «паспортизації» на окупованих територіях України дійшов до того, що без паспорту Росії українці не можуть проживати на окупованих територіях.²⁷⁹ Жінки на окупованих територіях стикалися і продовжують стикатися з особливим виміром впливу, який відрізняється від того, що застосовується до чоловіків. Вагітні жінки та молоді матері зіткнулися з прямим зв'язком між отриманням російського паспорта та доступом до акушерської та післяпологової допомоги, з огляду на те, що медичне обслуговування на окупованих територіях дедалі більше залежало від наявності російських документів.²⁸⁰ Від наявності паспорта РФ залежать майнові права, право на освіту та роботу, можливість дітей отримати документи, що підтверджують освітній рівень.²⁸¹ Незважаючи на те, що фактично ці механізми не є сексуальним насильством і не переслідуються як такі, вони становлять систематичну експлуатацію соціального та біологічного становища жінок, і така експлуатація є гендерно-специфічною за своєю суттю.

²⁷⁷ Law of Ukraine No. 2866-IV, "On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men," September 8, 2005, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

²⁷⁸ Council of Europe, Barriers, Remedies and Good Practices for Women's Access to Justice in Ukraine, 2023, 7, <https://rm.coe.int/study-pggiii-barriers-remedies-and-good-practices-ukraine-2023-fin-279/1680ad79d6>

²⁷⁹ ZMINA Human Rights Centre, Imposing Citizenship of the Russian Federation on the Citizens of Ukraine in the Occupied Territory of Ukraine and in the Russian Federation, February 2025.

²⁸⁰ Human Rights Watch, "'Get a Passport or Leave': Russia's Ultimatum to Ukrainians," March 25, 2025.

²⁸¹ Maksym Beznosiuk, "Kremlin Using Passportization to Russify Ukraine's Occupied Territories," Eurasia Daily Monitor 22, no. 7 (January 22, 2026), <https://www.ecoi.net/en/document/2138184.html>.

Правова позиція України щодо «паспортизації» є формально чіткою. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території» встановлює, що прийняття російських документів громадянами України, які проживають під окупацією, не тягне за собою втрату українського громадянства.²⁸² Український уряд також у своїх роз'ясненнях щодо колабораційної діяльності наголосив, що примусове отримання паспорту РФ не тягне за собою кримінальну відповідальність за колабораціонізм.²⁸³ Під час фасилітованого діалогу, проведеним НГО “ZMINA” учасники також наголошували, що отримання документів, необхідних для виживання на окупованих територіях не має підпадати під визначення колабораційної діяльності, хоч і зауважували, що «паспорт не мав бути отриманий відразу після окупації як жест лояльності до нової влади та не мав бути частиною пропаганди».²⁸⁴ І хоч це є хорошим початком, проте заява про відмову від переслідування – це не те саме, що позитивний механізм відновлення прав, визнання шкоди або усунення матеріальних наслідків.

Навіть на міжнародному рівні, фокус існує на висвітленні «типових» злочинів – катуванні, нападі на цивільні об'єкти, депортації та примусові переміщення, сексуальне насильство. Незалежна міжнародна комісія з розслідування подій в Україні, створена Радою з прав людини ООН у березні 2022 року, опублікувала низку звітів, що документують гендерні аспекти російських порушень, зокрема використання сексуального

²⁸² Law of Ukraine No. 1207-VII, “On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine,” art. 5(6), https://protocol.ua/ua/pro_zabezpechennya_prav_i_svobod_gromadyan_ta_pravoviy_regim_na_tymchasovo_okupovaniy_teritorii_ukraini_stattya_5_1/

²⁸³ Ministry of Justice of Ukraine, “Hostile Forced Passportization in the Temporarily Occupied Territories Is One of the Proofs of Human Rights Violations,” <https://minjust.gov.ua/news/ministry/voroja-primusova-pasportizatsiya-na-tot-odin-iz-dokaziv-porushennya-prav-lyudini>

²⁸⁴ ZMINA Human Rights Centre, Criminal Liability for Collaborationism: Analysis of Current Legislation, Practice of Its Application, and Proposals for Amendments (Kyiv: ZMINA, April 2025), 95, https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboratz_ukr_web.pdf.

насильства як зброї, переслідування жінок у місцях ув'язнення та структурні умови на окупованих територіях, що наражають жінок на підвищений ризик.²⁸⁵ Мандат Комісії прямо передбачає встановлення гендерних аспектів порушень та надання рекомендацій щодо індивідуальної кримінальної відповідальності та доступу потерпілих до правосуддя. На жаль, дослідження щодо впливу «паспортизації» та заклики до відновлення прав потерпілих майже відсутні.

Найважливішим законодавчим актом України у сфері перехідного правосуддя, безсумнівно, є Закон № 4067-IX «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій», прийнятий Верховною Радою 20 листопада 2024 року.²⁸⁶ Цей закон робить Україну першою країною у світі, яка запровадила термінові тимчасові репарації для жертв сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, під час триваючого збройного конфлікту.²⁸⁷ З 2022 року Global Survivors Fund у партнерстві з представниками державних органів України реалізував пілотну програму, яка передбачала надання одноразових виплат потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (далі – СНПК), починаючи з 2014 року, а також доступ до психологічної підтримки та медичної допомоги.²⁸⁸ Ця пілотна програма безпосередньо вплинула на положення майбутнього Закону. Закон офіційно визнає постраждалих від СНПК як окрему правову

²⁸⁵ United Nations Human Rights Council, Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, Report, A/HRC/52/62, March 15, 2023, paras. 50–67, https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf

²⁸⁶ Law of Ukraine No. 4067-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text>

²⁸⁷ Global Survivors Fund, “Ukraine Adopts Law to Recognise and Provide Reparations to Survivors of Conflict-Related Sexual Violence,” November 20, 2024, <https://www.globalsurvivorsfund.org/latest/articles/ukraine-adopts-law-to-recognise-and-provide-reparations-to-survivors-of-conflict-related-sexual-violence/>

²⁸⁸ Julia Ioffe, “Urgent Interim Reparations in Ukraine,” 151, https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10204991/7/Ioffe_Urgent%20interim%20reparations%20in%20Ukraine_26_01_28_14_32_05.pdf

категорію, забезпечує доступу до невідкладних тимчасових заходів відшкодування, у тому числі психологічної підтримки, медичної допомоги та фінансової компенсації. Завдяки цьому закону потерпілим від СНПК не потрібно звертатися до декількох органів одночасно для отримання підтримки.²⁸⁹

Проте саме точність Закону є і обмеженням його дії. За визначенням, Закон застосовується до жертв сексуального насильства – він не поширюється на набагато більшу та менш помітну з юридичної точки зору категорію жінок, які зазнали шкоди внаслідок примусової «паспортизації», переміщення, втрати майна та прав, а також систематичного знищення правосуб’єктності. Жінка, яка під примусом прийняла російський паспорт, чия пенсія була переведена до російської системи, чиє майно було конфісковано, коли вона відмовилася зареєструватися за російським законодавством, повністю випадає за межі сфери застосування цього акту. Незважаючи на всі позитивні аспекти існування Закону про невідкладні проміжні репарації для потерпілих від СНПК, Україні не вистачає схожих механізмів для потерпілих від іншої категорії гендерної шкоди.

Ще одним провідним механізмом в сфері перехідного правосуддя в Україні є Реєстр збитків для України (RD4U), створений Комітетом міністрів Ради Європи у травні 2023 року.²⁹⁰ Він є значущим міжнародним механізмом для можливого комплексного відшкодування шкоди, пов’язаної з війною, зокрема, матеріальні збитки через знищення майна або тілесних ушкоджень.²⁹¹ Станом на квітень 2024 року Реєстр розпочав прийом заяв у

²⁸⁹ Ioffe, “Urgent Interim Reparations in Ukraine,” 152.

²⁹⁰ Council of Europe, Resolution establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine, [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680ab2595%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680ab2595%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})

²⁹¹ Ibid., art. 1, para. 1.1.

першій категорії – шкода, заподіяна нерухомому майну, а наступні категорії будуть додані згодом.²⁹²

Керівні принципи Реєстру, сформульовані в Ризьких принципах, прийнятих Радою міністрів юстиції Ради Європи у вересні 2023 року, зобов'язують інституцію дотримуватися підходу, орієнтованого на потерпілих, який конкретно визначає «жінок та дітей» як найбільш вразливих заявників, що потребують особливої уваги.²⁹³ Це важливе нормативне зобов'язання, але його практичне втілення поки що залишається неясним. Станом на зараз, Реєстр опрацьовує лише заяви щодо пошкодження нерухомого майна, тобто документування шкоди, яка виникла внаслідок примусової «паспортизації» немає. Теоретично, заяви, пов'язані з майном, конфіскованим у жінок, які відмовилися від російських документів, або з пенсіями, втраченими через російську адміністративну систему, можуть підпадати під сферу компетенції Реєстру, проте остаточної відповіді чи це буде можливо поки немає, і неясно чи вона буде, оскільки під питанням опиняється фінансування роботи Реєстру.²⁹⁴

Додатково, Національний план дій України щодо виконання Резолюції 1325 Ради Безпеки ООН «Жінки, мир і безпека» забезпечує стратегічну інституційну основу, в рамках якої мають координуватися гендерно-орієнтовані зобов'язання у сфері перехідного правосуддя. Україна прийняла свій третій НПД 1325 на 2026-2030 роки, який було оновлено в лютому 2026 року після повномасштабного вторгнення.²⁹⁵ Оновлений План визначає багато гендерно-чутливих проблем, зокрема підкреслює, що

²⁹² Register of Damage for Ukraine, “Register of Damage for Ukraine Opens for Claims,” https://rd4u.coe.int/uk/home/-/asset_publisher/Su3og9ViDT37/content/register-of-damage-for-ukraine-opens-for-claims

²⁹³ Council of Europe, Riga Principles, September 2023, <https://rm.coe.int/moj-declaration-riga-principles-final-en/1680ac8728>

²⁹⁴ Revue de droit de la Faculté de Lausanne, “The Register of Damage for Ukraine: A Promising First Step towards Reparation,” 2023, <https://revuedlf.com/cedh/the-register-of-damage-for-ukraine-a-promising-first-step-towards-reparation/>

²⁹⁵ Ministry of Social Policy of Ukraine, Draft Legal Act “On Approval of the National Action Plan,” <https://www.msp.gov.ua/legislation/draft-legal-acts/pro-zatverdzhennya-natsionalnoho-planu-div>

дівчата та жінки частіше, ніж чоловіки потерпають від різних форм насильства, на них також тягар повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну: вони захищають Батьківщину, доглядають за дітьми, членами родини похилого віку, з інвалідністю, та виконують домашню роботу. Жінки утримують родину, якщо члени родини загинули, безвісти зниклі, або в полоні. Це знижує можливості жінок брати участь у продуктивній зайнятості, у прийнятті рішень на рівні громади та держави, брати участь у повоєнній відбудові країни.²⁹⁶ Одночасно, важливо зазначити, що НПД не містить конкретних положень щодо потерпілих від примусового надання громадянства. Ця прогалина відображає ширшу тенденцію України розглядати програму «Жінки, мир та безпека» переважно з точки зору сексуального насильства у зв'язку з конфліктом та участі жінок у збройних силах, а не як таку, що охоплює весь спектр гендерної шкоди, спричиненої порушеннями права окупації.

Один з небагатьох представників державної влади, який говорить про важливість відновлення прав потерпілих від «паспортизації» – це Уповноважений з прав людини Верховної Ради України.²⁹⁷ Однак увага Уповноваженого до конкретних правових наслідків для жінок, зокрема їхнього доступу до засобів правового захисту в рамках української системи, відновлення майнових прав, забезпечення непорушення кримінальних справ щодо колабораціонізму була обмеженою. Громадянське суспільство певною мірою заповнило цю прогалину: така організація, як «ZMINA» підготувала детальні звіти щодо примусової «паспортизації» та її впливу на цивільне населення, зокрема на жінок, які перебувають у особливо

²⁹⁶ Ibid., 2.

²⁹⁷ Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, “Ombudsman: Forced Passportization Is a Violation of International Law,” https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-primusova-pasportizaciya-ce-porushennya-norm-mizhnarodnogo-prava

вразливому становищі.²⁹⁸ Робота цих організацій є важливим доказовим ресурсом, але не може замінити інституційний механізм, наділений юридичними повноваженнями для надання засобів правового захисту.

І хоч, як зазначається в оцінці Джорджтаунського університету за 2025 рік,²⁹⁹ Україна стала своєрідним «прикладом як з підручника» просування порядку денного «Жінки, мир та безпека» з точки зору інституційного дизайну та законодавчих амбіцій, перетворення формальних зобов'язань на суттєві результати для жінок у найбільш маргіналізованих становищах – внутрішньо переміщених жінок з окупованих територій, жінок, які під примусом прийняли російські паспорти, жінок, чия правосуб'єктність була порушена окупацією – залишається невирішеним викликом у цій сфері.³⁰⁰

Отже, чого бракує механізмам з відновлення прав, то це конкретного плану дій, який би охоплював декілька функцій для жінок, які постраждали від «паспортизації». Наприклад, офіційне визнання їхнього досвіду як окремої форми гендерної шкоди, що пов'язана з російською агресією. Також, можливо, адміністративний шлях для урегулювання правових наслідків, що впливають із примусового отримання російських документів. До прикладу, модель Закону про надання невідкладних проміжних репарацій вже має в собі законодавчий та процедурний шаблон, а рамка НПД 1325 – інституційну основу, яку необхідно допрацювати в кооперації з представниками громадянського суспільства, які вже дослідили наслідки примусової «паспортизації» на цивільне населення окупованих територій, зокрема жінок. Ефективність таких механізмів залежатиме від того, чи

²⁹⁸ ZMINA Human Rights Centre, Imposing Citizenship of the Russian Federation on the Citizens of Ukraine in the Occupied Territory of Ukraine and in the Russian Federation, <https://zmina.ua/en/publication-en/imposing-citizenship-of-the-russian-federation-on-the-citizens-of-ukraine-in-the-occupied-territory-of-ukraine-and-in-the-russian-federation/>

²⁹⁹ Georgetown Institute for Women, Peace and Security, “Ukraine: Advancing Women, Peace and Security during Conflict,” March 25, 2026, <https://giwps.georgetown.edu/2026/03/25/ukraine-advancing-women-peace-security-during-conflict/>

³⁰⁰ Georgetown Institute for Women, Peace and Security, “Ukraine: Advancing Women, Peace and Security during Conflict,” March 25, 2026, <https://giwps.georgetown.edu/2026/03/25/ukraine-advancing-women-peace-security-during-conflict/>

зможуть вони працювати з типовими ситуаціями, у яких опинялися жінки на ТОТ, наприклад відмова в медичній допомозі без російського паспорта, ризик втрати житла, неможливість оформити документи дитині або страх бути сприйнятою як нелояльна після повернення на підконтрольну Україні територію.

3.3 Комунікаційні стратегії як складова перехідного правосуддя в Україні

Як вже було зазначено раніше, перехідне правосуддя зазвичай описують через його офіційні складові – кримінальну відповідальність злочинців, встановлення істини, відшкодування та гарантії неповторення. Проте важливо також приділити увагу факту комунікації під час процесів перехідного правосуддя, оскільки саме комунікація об'єднує ці складові, охоплює способи, за допомогою яких про існування механізмів перехідного правосуддя стає відомо, тобто, наприклад, як потерпілих інформують про процеси та їхні права, як висновки, вирoki та рішення про відшкодування комунікуються у спосіб, доступний пересічній людині, і, що найголовніше, як суспільство будує спільний наратив про те, що з ним сталося, чому це сталося і що це означає для майбутнього. Без серйозної та цілеспрямованої комунікації кожен механізм перехідного правосуддя ризикує стати нереалізованим, оскільки про нього не було розказано суспільству.

Інститут інтегрованих переходів (ІІП) точно описав цю проблему у своєму документі 2019 року «Зміна наративу: роль комунікацій у перехідному правосудді».³⁰¹ Припущення, що ретельна та неупереджена робота за своєю суттю забезпечить легітимність та суспільний резонанс, у звіті визначено як поширений підхід серед органів перехідного правосуддя протягом останніх 20 років, який можна охарактеризувати як професійну апатію. ІІП

³⁰¹ Institute for Integrated Transitions, Changing the Narrative: The Role of Communications in Transitional Justice, 2019

переконливо доводить, що деякі з найбільших помилок у цій професії можна пов'язати саме з таким ставленням.³⁰² Комісії з встановлення істини та трибунали з воєнних злочинів, які провели надзвичайну розслідувальну роботу, тим не менш програли битву за наратив політикам та представникам медіа, які активно оскаржують їхні висновки.³⁰³ Суб'єкти, відповідальні за впровадження політик перехідного правосуддя повинні розуміти себе як учасників суперечливого комунікативного середовища, активних агентів у боротьбі за значення, пам'ять та колективну ідентичність. Їм потрібно налагоджувати стосунки з журналістами, представниками громадянського суспільства та митцями, їм потрібно розробляти свої комунікації для найважливішої аудиторії, і їм потрібно робити це з самого початку, а не як дію постфактум, коли робота вже виконана.³⁰⁴

Для України це розуміння не є суто теоретичним. Країна діє в комунікативному середовищі, сформованому однією з найскладніших кампаній дезінформації в новітній історії з боку РФ, і яка має всі мотиви для того, щоб оскаржувати, спотворювати та делегітимізувати українські наративи стосуються потерпілих та відповідальності злочинців. Виклик полягає в тому, щоб комунікувати стратегічно, таким чином, щоб протистояти російським контрнاراتивам, одночасно досягаючи внутрішніх та міжнародних аудиторій, від підтримки яких дуже залежить процес перехідного правосуддя в Україні. На жаль, питання не лише в наявності комунікації. Отже, щоб зрозуміти, чому комунікаційна стратегія заслуговує на розгляд як окрема аналітична категорія, варто простежити її роль у кожному з чотирьох стандартних стовпів перехідного правосуддя.

³⁰² Institute for Integrated Transitions, Changing the Narrative: The Role of Communications in Transitional Justice, November 2019, 2.

³⁰³ Ibid., 4.

³⁰⁴ Ibid., 6-8.

У сфері кримінальної відповідальності комунікативна функція проваджень у Міжнародному кримінальному суді, вітчизняній українській системі кримінального переслідування та будь-якому майбутньому спеціальному трибуналі щодо злочину агресії є щонайменше такою ж важливою, як і їхня суто юридична функція. Ордери на арешт, видані проти Володимира Путіна та Марії Львової-Белової в березні 2023 року³⁰⁵, мали негайний і конкретний комунікативний ефект, що передував всім іншим перспективам. Ці ордери змінили міжнародний дискурс, а також звузили політичний простір, доступний державам, які розглядають можливість нормалізації відносин з Росією, та продемонстрували потерпілим в Україні, що їхні страждання офіційно визнаються міжнародною авторитетною інституцією.³⁰⁶

На національному ж рівні, масштаб проваджень щодо воєнних злочинів в Україні, а це понад 200 000 зареєстрованих проваджень,³⁰⁷ створює власний комунікаційний виклик. Очевидно, що жодна внутрішня система кримінального правосуддя не може опрацювати таку кількість проваджень у спосіб, який зробив би кожне провадження помітним, зрозумілим або значущим для широкої громадськості.³⁰⁸ Вибір Офісу Генерального прокурора щодо того, які провадження висвітлювати, як повідомляти про хід розслідування та як пояснювати, чому більшість проваджень ніколи не потраплять до суду, або чому розслідування займають так багато часу є сам по собі рішенням у сфері перехідного правосуддя, оскільки такі рішення впливають на суспільну довіру, залученість постраждалих і ширше уявлення суспільства про відповідальність за міжнародні злочини.

³⁰⁵ International Criminal Court, "Situation in Ukraine: ICC Judges Issue Arrest Warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova," March 17, 2023, <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ "Prosecutor General: Most Russian War Crimes Are Recorded in Kharkiv, Donetsk, and Luhansk Regions," LB.ua, March 20, 2026, https://lb.ua/society/2026/03/20/728361_genprokuror_naybilshe_voiennih.html.

³⁰⁸ Institute for War and Peace Reporting, "How Ukraine Is Implementing Transitional Justice," <https://iwpr.net/global-voices/how-ukraine-implementing-transitional-justice>

У пошуку істини комунікативні ризики ще вищі. Комісії з встановлення істини існують, зрештою, для того, щоб створити спогад про минуле, якому вірять. Це вимагає, як стверджує ІПП, щоб органи з пошуку істини активно співпрацювали із засобами масової інформації та представниками громадянського суспільства для створення т.з. діалогу, для того, щоб прояснити важливість їхньої ролі у процесі перехідного правосуддя, допомагаючи їм зрозуміти, чому робота з минулим є важливою для потерпілих зокрема і суспільства загалом, а також як їхня активна участь може сприяти тому, щоб складні істини минулого були висвітлені чесно та конструктивно для всіх.³⁰⁹ Аналіз Інституту з висвітлення питань війни та миру від вересня 2025 року щодо впровадження перехідного правосуддя в Україні прямо вказав на це, наголосивши на необхідності вийти за межі системи кримінального правосуддя та залучити постраждалих через багатовимірний публічний процес.³¹⁰ Для України, як для країни, де поки не було сформовано Комісію із встановлення істини, цю потребу також підтверджує дослідження Женевської академії, яке застерігає, що нинішня надмірна зосередженість на кримінальному переслідуванні ризикує маргіналізувати інші аспекти перехідного правосуддя та стати на заваді повоєнному відновленню і примиренню.³¹¹ Критики стверджують, що така зосередженість може призвести до надмірного спрощення часто складних соціально-політичних реалій.³¹²

Щодо репарацій, то комунікація має як практичний, так і символічний вимір. Практичний вимір стосується доступу, оскільки потерпілі можуть

³⁰⁹ Institute for Integrated Transitions, Changing the Narrative, 10, <https://ifit-transitions.org/publications/changing-the-narrative-the-role-of-communications-in-transitional-justice/>

³¹⁰ Institute for War and Peace Reporting, "How Ukraine Is Implementing Transitional Justice." <https://iwpr.net/global-voices/how-ukraine-implementing-transitional-justice>

³¹¹ Chhime Namdol Sherpa and Robin van der Lugt, "Navigating Pathways Toward Transitional Justice in Ukraine," Research Brief (Geneva: Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, October 2024), 6, <https://www.geneva-academy.ch>.

³¹² Ibid., 6.

вимагати лише тих репарацій, про існування яких вони знають. Реєстр збитків для України,³¹³ що діє з 2024 року, є історичним досягненням, проте його корисність повністю залежить від того, чи вдасться охопити людей, які зазнали шкоди, зокрема жінок-переселенок з окупованих територій, багато з яких можуть мати обмежений доступ до цифрових технологій, обмежену довіру до офіційних інституцій та обмежену обізнаність про існування процесу подання заяв.³¹⁴ Символічний вимір репарацій полягає у визнанні завданої шкоди. Якщо шкода, спричинена примусовою «паспортизацією», залишається невидимою в публічному дискурсі, вона ризикує не бути сприйнятою як самостійний наслідок окупаційної політики. У такому разі репараційний процес не повністю виконує свою функцію визнання, яка є ключовою для перехідного правосуддя. Саме тому важливо комунікувати про те, що примусова «паспортизація» є не лише питанням незаконної зміни громадянства чи нав'язування правового зв'язку з державою-окупанткою, а й джерелом конкретної соціальної, економічної, майнової та психологічної шкоди. Показовим у цьому сенсі є досвід тимчасових репарацій для потерпілих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, де активна комунікаційна робота державних органів і громадянського суспільства сприяла більшій видимості цієї категорії шкоди.³¹⁵ Подібний підхід необхідний і щодо інших, менш очевидних форм шкоди, зокрема тих, що виникли внаслідок примусової «паспортизації». Це потребує окремих інформаційних кампаній, зрозумілих інструкцій для постраждалих, співпраці з громадським сектором та пояснення того, як саме досвід примусового отримання російських документів або відмови від них може бути пов'язаний із правом на репарації. Таким чином, комунікація щодо

³¹³ Register of Damage for Ukraine, <https://www.rd4u.coe.int/en/>

³¹⁴ Chiara Giorgetti, "The Register of Damages for Ukraine Opens for Claim Submissions," Just Security, May 16, 2024, <https://www.justsecurity.org/95773/register-damages-ukraine-open/>.

³¹⁵ "Ukraine Adopts Law to Recognise and Provide Reparations to Survivors of Conflict-Related Sexual Violence," Global Survivors Fund, November 20, 2024, <https://www.globalsurvivorsfund.org/latest/articles/ukraine-adopts-law-to-recognise-and-provide-reparations-to-survivors-of-conflict-related-sexual-violence/>.

відшкодувань має не лише інформувати постраждалих про доступні механізми, але й формувати суспільне розуміння примусової «паспортизації» як однієї з форм шкоди, завданої окупацією.

Загалом, залучення численних громадських організацій позитивно впливає на комунікаційну складову механізмів перехідного правосуддя. Громадянське суспільство України було головним рушієм комунікації щодо російських порушень з часу окупації Криму та Донбасу у 2014 році. Такі організації, як «ZMINA», Центр громадянських свобод, Українська Гельсінська спілка з прав людини та інші, розробили складні, багаторівневі комунікаційні моделі, які одночасно є чіткими в юридичному сенсі, але також доступними для розуміння громадськості через партнерство та співпрацю зі ЗМІ.³¹⁶ Ця еволюція має особливе значення для гендерної справедливості. Документація непропорційного впливу примусової «паспортизації» на жінок була створена переважно громадянським суспільством, а не державними інституціями чи міжнародними органами. Звіт організації ZMINA від лютого 2025 року про нав'язування російського громадянства українським цивільним особам на окупованих територіях надає найбільш систематичний доступний опис механізмів примусу, включно з тими, що спеціально націлені на жінок через доступ до охорони здоров'я, соціальні виплати та правовий статус дітей.³¹⁷ Цей звіт є одночасно юридичним документом, доказовим матеріалом для української сторони обвинувачення та міжнародних органів, проте також актом комунікації: він формулює примусову «паспортизацію» в термінах міжнародного права, створюючи нормативну аргументацію для розгляду її

³¹⁶ Stanislav Miroshnychenko, "Communication Strategies of NGOs in Reporting War Crimes in Ukraine," *Current Issues of Mass Communication*, no. 38 (2025): 32, 31-42, <https://cimc.knu.ua/en/article/view/3862/3761>

³¹⁷ Yurii Mykytyn, Oleh Kolesnichenko, Olha Lototska-Kolesnichenko, Nadiia Vaskivska, Liubov Smachylo, and Kateryna Rashevskaya, *Imposing Citizenship of the Russian Federation on the Citizens of Ukraine in the Occupied Territory of Ukraine and in the Russian Federation*, ed. Alona Lunova and Onysii Syniuk (Kyiv: Human Rights Centre ZMINA, March 2024), https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_eng_web.pdf.

як міжнародного злочину, водночас викладаючи цю аргументацію в термінах, доступних для звичайних людей.³¹⁸

Як ще один важливий вимір комунікації, можна зазначити стратегічні судові процеси. Їх визначальною рисою, як зазначено у звіті від УВКПЛ щодо стратегічні судові процеси у справах про гендерно-зумовлене насильство на досвіді країн Латинської Америки,³¹⁹ є цілеспрямоване використання судових проваджень для досягнення змін, що виходять за межі окремих проваджень і стосуються внесення змін до законодавства й структурних соціальних змін, які зумовлюють неповторення порушень та переосмислення умов публічного дискурсу.³²⁰ У контексті перехідного правосуддя стратегічний судовий процес має особливо важливе значення, оскільки вдало обране провадження може привернути міжнародну увагу та створити прецедент у судовій практиці, що ще раз підтвердить потерпілим, що про їхні порушені права пам'ятають та беруть до уваги.

Серед несудових механізмів перехідного правосуддя меморіалізація є, мабуть, найбільш явно комунікативною. Меморіали, музеї, дні пам'яті та навчальні програми для громадськості – це форми інституціоналізованої комунікації про минуле, покликані формувати колективну пам'ять та передавати певні наративи з покоління в покоління.³²¹ Їхні гендерні аспекти, як послідовно показують наукові дослідження, є як важливими, так і систематично ігнорованими.³²² Проте навчальний модуль ICTJ виявляє повторювану закономірність: коли жінки з'являються у меморіалах, то

³¹⁸ ZMINA Human Rights Centre, Passportization, 8, para. 11.

³¹⁹ OHCHR, Strategic Litigation for Women's Rights in Latin America, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/SL-LatinAmerica-EN.pdf>

³²⁰ OHCHR, Strategic Litigation for Women's Rights in Latin America, 4.

³²¹ Yelihulashvili, Maksym, and Daria Bielinska. From Declarations to Practice: Memory Policy as a Means of Ensuring Justice During War. White Paper on Memory Policy. Edited by Aliona Luniova. Kyiv: ZMINA Human Rights Center, 2025. 7, https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/11/white_ua_web.pdf

³²² International Center for Transitional Justice, Gender and Transitional Justice: Memorialization — Speaker Notes, 23, https://www.ictj.org/sites/default/files/5_Gender%20%26%20TJ%20-%20Memorialization%20-%20Speaker%20Notes.pdf

часто постають як дружини, матері чи скорботні. Їхній досвід насильства, особливо економічного та соціального характеру, систематично недопредставлений, а їхні ролі як активних учасниць опору, виживання спільноти залишаються невидимими.³²³ Це, насправді, створює ризики через протиріччя трансформаційним аспектам гендерно-чутливого перехідного правосуддя, і додатково, применшує досвід жінок, роблячи його другорядним.

Меморіалізація в Україні лише набирає обертів та вибудовує свою структуру на фоні конфлікту, що досі триває, проте одночасно потрібно пам'ятати, що процес меморіалізації має бути гендерно-чутливим та уникати вищевказаних шаблонів та стереотипів.

Спеціальний доповідач ООН з питань перехідного правосуддя у вересні 2025 року у виступі перед Радою з прав людини наголосив, що процеси меморіалізації мають бути гендерно-чутливими, і мають включати критичний аналіз гегемоністських патріархальних культур, застосовуючи «динамічний підхід», який об'єднує освітні установи, організації громадянського суспільства, культурних діячів та митців.³²⁴ Можна вже сказати, що для жінок, які постраждали саме від примусової «паспортизації», проблема меморіалізації виявиться особливо болючою, оскільки порушення їхніх прав часто відбувалось не через фізичні характеристики, а через адміністративні механізми. Тобто створення практик меморіалізації, здатних врахувати цю складність, і вимагає постійної участі жінок із постраждалих громад у самому процесі розробки.

І звісно не можна забувати, що комунікація має передбачати діалог. В Україні цей аспект також все ще знаходиться на стадії створення, проте в

³²³ Ibid.

³²⁴ Bernard Duhaime, Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence, oral remarks, UN Human Rights Council, September 30, 2025

програмному документі 2020 року від Українського центру незалежних політичних досліджень стверджувалося, що діалог є необхідним доповненням до правових та інституційних механізмів перехідного правосуддя, виконуючи одночасно три функції: як інструмент публічних консультацій щодо того, який вигляд має мати процес перехідного правосуддя, як інструмент для інклюзивного прийняття рішень, яке бере до уваги досвіди інтерсекціонально, та як активне формування спільних публічних наративів.³²⁵ В контексті «паспортизації» до діалогу мають бути залучені жінки, які б поділилися своїм баченням комунікації їхнього досвіду для врахування цього в подальших кроках та сприйнятті суспільством.

Вищезазначений аналіз свідчить, що виклик комунікації в системі перехідного правосуддя України полягає не лише у факті її наявності. Викликом також є необхідність брати до уваги хто залучений до розробки комунікаційних стратегій, чиї свідчення збираються і як, чиї історії розповідаються і в якому контексті. Справді гендерно-чутливий підхід до комунікації в перехідному правосудді вимагає, щоб жінки, включно з жінками з окупованих та переміщених громад, а також жінок, чий досвід не вписується у стандартні категорії СНПК або шкоди від збройної агресії РФ, були значуще залучені до розробки комунікаційних стратегій як постійні учасниці. Важливо також, щоб документація та інформування про шкоду, заподіяну через адміністративний примус, включно з примусовою «паспортизацією», розглядалися з такою ж інституційною серйозністю та комунікативним підходом, як і документація фізичного насильства. І насамкінець, щоб програми меморіалізації були розроблені таким чином, щоб представляти жінок як суб'єктів, а не жертв, та висвітлювати гендерні

³²⁵ Iryna Brunova-Kalisetska, Tetiana Kyselova, Oleg Martynenko, Kyiv-Mohyla Dialogue Platform, How to Integrate Dialogue into Transitional Justice, 2020, 11, <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/ENG-Policy-paper-How-to-Integrate-Dialogue-into-TJ-2020.pdf>

аспекти адміністративної та структурної соціально-економічної шкоди поряд із аспектами безпосереднього насильства.

Отже, механізми відновлення прав жінок, які непропорційно потерпають від політики примусової «паспортизації» РФ, мають розглядатися не лише через призму кримінального правосуддя, а і як частина ширшої системи перехідного правосуддя. Міжнародний досвід свідчить, що гендерно-чутливе перехідне правосуддя не може обмежуватися виключно реагуванням на сексуальне насильство, оскільки жінки зазнають шкоди і через економічні, соціальні, адміністративні чинники. Саме тому політика «паспортизації» має аналізуватися як форма структурного примусу, що впливає на доступ жінок до медицини, соціальних виплат, майнових прав, документів, освіти дітей та можливості безпечного виїзду. Ефективне відновлення прав жінок, які постраждали від «паспортизації», вимагає комплексного підходу, який би передбачав юридичного визнання шкоди, доступних репараційних механізмів, гендерно-чутливої комунікації, участі громадянського суспільства та включення досвіду самих постраждалих жінок у процеси перехідного правосуддя. Лише за таких умов політика відновлення буде справді трансформаційною.

Висновки

Примусове надання громадянства державою-окупанткою є однією з найбільш системних практик Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях України, яка супроводжує збройну агресію з 2014 року і з повномасштабним вторгненням 2022 року набула ще більш інтенсивного характеру. Зазначена практика, відома під назвою «паспортизація», слугує засобом правового та адміністративного «підпорядкування» цивільного населення окупованих територій України правовому простору Російської Федерації.

Здійснений у роботі порівняльно-історичний аналіз практик примусового надання громадянства засвідчує, що подібні явища мають задокументовані прецеденти в міжнародній практиці, зокрема в нацистській Німеччині з її системою *Deutsche Volksliste* та в практиці СРСР щодо анексованих балтійських держав. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував примусову германізацію населення окупованих територій як військовий злочин. Водночас у пострадянському просторі «паспортизація» стала частиною стратегії поширення впливу Росії в регіоні, зокрема на де-факто підконтрольні їй окуповані території Грузії та Молдови, що свідчить про її характер як усвідомленого геополітичного інструменту.

З точки зору міжнародного гуманітарного права, «паспортизація» порушує цілу низку конвенційних норм. Зокрема, встановлено, що заходи примусового надання громадянства на окупованих територіях України суперечать статті 43 Гаазьких положень та статті 64 Четвертої Женевської конвенції в частині обов'язку поважати статус-кво, оскільки жодним чином не можуть бути виправдані необхідністю підтримання громадського порядку чи суспільного життя. Крім того, зобов'язання не примушувати населення на окупованій території присягати на вірність окупаційній державі, закріплене у статті 45 Гаазьких положень, порушується через

систему прямих і непрямих стимулів та санкцій, які Росія запровадила на окупованих територіях. Стаття 47 Четвертої Женевської конвенції захищає цивільних осіб від позбавлення прав, гарантованих конвенцією, через будь-які зміни внаслідок окупації чи анексії, тож у ситуації примусу до отримання громадянства, де навіть формально «добровільна» заява про набуття громадянства є результатом системного тиску ця норма також порушується. Встановлено й порушення статей 27, 31, 50, 51, 54-56 Четвертої Женевської конвенції та статті 69 Додаткового протоколу I, що стосуються відповідно заборони морального і фізичного примусу, захисту честі та сімейних прав, заборони зміни статусу дітей, забороні примусу до служби у збройних силах, а також обов'язків окупаційної влади щодо забезпечення продовольства, медичної допомоги та санітарних умов.

Окремою правовою проблемою, розглянутою в роботі, є можливість кваліфікації «паспортизації» як воєнного злочину за кримінальним законодавством України. Встановлено, що примусове надання громадянства відповідає критеріям серйозного порушення законів і звичаїв війни, визначеним у практиці міжнародних трибуналів та Римського статуту: воно є системним, умисним, спрямованим проти захищених осіб і вчинюється в контексті міжнародного збройного конфлікту та окупації. Нюрнберзький прецедент у справах Фріка та Розенберга підтверджує принципову придатність такої кваліфікації. Водночас відсутність прямого закріплення примусового надання громадянства у переліку воєнних злочинів Римського статуту залишає відкритим питання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, однак не виключає кримінального переслідування на рівні національних судів, зокрема з наявних положень Кримінального кодексу України.

Основним внеском роботи є аналіз гендерного виміру «паспортизації». Жінки непропорційно представлені серед тих, хто залишається на тимчасово окупованих територіях, що зумовлено об'єктивними чинниками:

вони частіше несуть доглядові обов'язки щодо дітей, літніх родичів та осіб з інвалідністю, стикаються з економічною залежністю та відсутністю фінансових ресурсів для переміщення, перебувають під більшим ризиком насильства, зокрема і сексуального, під час евакуації через фільтраційні процедури. Внаслідок «паспортизації» жінки, які відмовляються від російського громадянства, втрачають доступ до медичної допомоги, соціальних виплат, освіти для дітей, зазнають погроз щодо позбавлення їх батьківських прав, стикаються з посиленням ризиком гендерно-зумовленого насильства, а також із ситуацією юридичної невизначеності щодо репродуктивних прав і правового статусу своїх дітей. Таким чином, незважаючи на те, що з першого погляду «паспортизація» є формально нейтральним за гендерною ознакою правопорушенням, воно набуває виразно гендерно обумовленого змісту у своїх наслідках.

Аналіз міжнародного досвіду перехідного правосуддя з урахуванням гендерної перспективи засвідчує, що наявність гендерного виміру є необхідною, а не факультативною складовою будь-якого механізму перехідного правосуддя. Рекомендації передбачають надання жінкам-потерпілим від «паспортизації» доступу до юридичної допомоги та репараційних механізмів, участь у процесах документування та встановлення істини, а також розробку комунікаційних механізмів, спрямованих на подолання стигматизації жінок, які перебували на окупованих територіях.

Дослідження також систематизує наявні в Україні юридичні та інституційні механізми захисту потерпілих від «паспортизації», тобто це наявність Закону України «Про правовий і соціальний захист осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного із збройною агресією Російської Федерації проти України, та надання їм невідкладних проміжних репарацій», Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України від Ради Європи, механізми звернення до Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини, а також документування, яке здійснюється правозахисними організаціями.

Разом з тим встановлено суттєві прогалини у вигляді відсутності чітких механізмів відновлення прав потерпілих від «паспортизації», недостатня доступність правової допомоги для осіб, які перебувають на окупованих територіях або нещодавно їх покинули, зокрема матерів в контексті отримання свідоцтва про народження дитини, відсутність розробленої комунікаційної стратегії держави щодо цієї категорії постраждалих. Щодо комунікаційних стратегій, то було виявлено, що вони, як складова перехідного правосуддя, є особливо важливими в контексті «паспортизації», оскільки для повного і точного інформування суспільства та встановлення істини необхідно залучати жінок, про чий досвід буде розказано, інформування про таку шкоду має відбуватись з такою ж серйозністю, як і про більш «типові» злочини, жінки мають бути постійними учасницями під час розробки таких стратегій.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє встановити, що «паспортизація» є багатовимірним явищем, яке одночасно становить серйозне порушення міжнародного гуманітарного права, потенційний воєнний злочин, а також системну гендерну дискримінацію цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України. Комплексний підхід до вирішення цієї проблеми в рамках перехідного правосуддя України вимагає узгодженості, перш за все, в законодавчій сфері, щоб враховувати специфіку становища жінок як непропорційно постраждалої групи, а також в комунікаційній сфері, про яку згадують не так часто. Це допоможе в постконфліктній відбудові та відновленні прав потерпілих, що стане невід'ємними частинами процесу формування справедливого і сталого миру в Україні.

Список використаних джерел

1. Bratsylo et al. v. Russia. CCPR/C/140/D/3022/2017. Views, UN Human Rights Committee, May 23, 2024. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F140%2FD%2F3022%2F2017&Lang=en.
2. HCJ 290/89, Juhah v. Military Commander of Judea and Samaria, 43(2) PD 116.
3. Inter-American Court of Human Rights. Case of the Girls Yean and Bosico v. Dominican Republic. Judgment of September 8, 2005. Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_130_%20ing.pdf.
4. Nottebohm Case (Second Phase). Judgment, 1955 I.C.J. Reports 4. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/18/018-19550406-JUD-01-00-EN.pdf>.
5. Prosecutor v. Akayesu. ICTR-96-4-T. Judgment, International Criminal Tribunal for Rwanda, September 2, 1998. <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Akayesu-ICTR-1998-Judgment.pdf>.
6. Prosecutor v. Brima, Kamara and Kanu. SCSL-04-16-A. Appeal Judgment, Special Court for Sierra Leone, February 22, 2008. https://www.worldcourts.com/scsl/eng/decisions/2008.02.22_Prosecutor_v_Brima_Kamara_Kanu.pdf.
7. Prosecutor v. Delalić et al. (Čelebići). IT-96-21-A. Appeal Judgment, ICTY, February 20, 2001. <https://www.icty.org/x/cases/mucic/acjug/en/cel-aj010220.pdf>.
8. Prosecutor v. Delalić et al. (Čelebići). IT-96-21-T. Trial Judgment, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, November 16, 1998. <https://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/>.
9. Prosecutor v. Galić. IT-98-29-A. Appeal Judgment, ICTY, November 30, 2006. <https://www.icty.org/x/cases/galic/acjug/en/gal-acjud061130.pdf>.
10. Prosecutor v. Galić. IT-98-29-T. Trial Judgment, ICTY, December 5, 2003. <https://www.icty.org/x/cases/galic/tjug/en/>.
11. Prosecutor v. Kordić and Čerkez. IT-95-14/2-A. Appeal Judgment, ICTY, December 17, 2004. https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/acjug/en/cer-aj041217e.pdf.

12. Prosecutor v. Tadić. IT-94-1. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, ICTY Appeals Chamber, October 2, 1995. <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>.
13. Prosecutor v. Tadić. IT-94-1-A. Judgment, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, July 15, 1999. <https://www.icty.org/en/case/tadic>.
14. Prosecutor v. Vasiljević. IT-98-32-T. Trial Judgment, ICTY, November 29, 2002. <https://www.refworld.org/cases,ICTY,41483d714.html>.
15. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Volume 1 (Judgment).
16. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Volume 13 (Indictment). https://avalon.law.yale.edu/imt/chap_13.asp.
17. Ukraine and the Netherlands v. Russia. Nos. 8019/16, 43800/14, and 28525/20. Judgment, European Court of Human Rights, Grand Chamber, June 25, 2024. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2220958/14%22%2C%2228525/20%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-235139%22%5D%7D>.
18. Ukraine v. Russia (Re Crimea). Nos. 20958/14 and 38334/18. Decision, European Court of Human Rights, Grand Chamber, December 16, 2020. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22ukraine%20v.%20russia%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%2C%22DECGRANDCHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-207622%22%5D%7D>.
19. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. November 4, 1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
20. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14. November 4, 1950. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_ENG.
21. Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. August 12, 1949. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949>.
22. Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulation concerning the Laws and Customs of War on Land. 29 July 1899. <https://hrlibrary.umn.edu/instree/1899b.htm>.

23. Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land. October 18, 1907.
24. International Covenant on Civil and Political Rights. December 16, 1966. https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/03/19760323%2006-17%20AM/Ch_IV_04.pdf.
25. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Additional Protocol I). June 8, 1977. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=>.
26. Rome Statute of the International Criminal Court. July 17, 1998. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>.
27. United Nations Security Council. Resolution 1325. S/RES/1325, October 31, 2000. [https://docs.un.org/en/s/res/1325\(2000\)](https://docs.un.org/en/s/res/1325(2000)).
28. United Nations Security Council. Resolution 1820. S/RES/1820, June 19, 2008. [https://docs.un.org/en/s/res/1820\(2008\)](https://docs.un.org/en/s/res/1820(2008)).
29. United Nations Security Council. Resolution 2106. S/RES/2106, June 24, 2013. [https://docs.un.org/en/s/res/2106\(2013\)](https://docs.un.org/en/s/res/2106(2013)).
30. United Nations Security Council. Resolution 2242. S/RES/2242, October 13, 2015. [https://docs.un.org/en/s/res/2242\(2015\)](https://docs.un.org/en/s/res/2242(2015)).
31. “After September 10, Mass Detentions and Deportations May Begin in Temporarily Occupied Territories Due to Absence of Russian Passport. How Ukraine Can Help Its Citizens.” ZMINA, September 10, 2025. <https://zmina.info/news/pislya-10-veresnya-na-tot-mozhut-pochatys-masovi-zatrymannya-ta-deportacziyi-cherez-vidsutnist-rosijskogo-pasporta-yak-ukrayini-dopomogty-gromadyanam/>.
32. “Another Decree of the Russian President and Its Impact on the Rights of Ukrainians Living Under Occupation.” Ukrainian Helsinki Human Rights Union, May 5, 2023. <https://www.helsinki.org.ua/articles/cherhovyy-ukaz-rosiyskoho-prezydenta-i-yoho-vplyv-na-prava-ukraintsiv-iaki-prozhyvaiut-v-okupatsii/>.
33. Antonova, A. “Those Who Have Not Obtained Russian Passports Will Remain in the LNR as Foreign Citizens and Stateless Persons.” Komsomolskaya Pravda, August 19, 2024. <https://www.lugansk.kp.ru/daily/27622.5/4972726/>.
34. Arai-Takahashi, Yutaka. The Law of Occupation: Continuity and Change of International Humanitarian Law, and Its Interaction with International Human Rights Law. Leiden: Martinus Nijhoff, 2009.

35. Badiuk, Olena, Yuliia Shchetyna, and Novyny Pryazovia. "Filtrations at Sheremetyevo: Returning to Occupation." Radio Svoboda, September 13, 2024. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-filtratsiyi-sheremetyevo-povernennya-v-okupatsiyu/33117861.html>.
36. Baibak, Anzhelika. "'Nationalisation of Property' in the Temporarily Occupied Territories: What to Do If the Occupiers Threaten to Take My Home." 24 Kanal, July 4, 2024. https://24tv.ua/rosiyani-natsionalizuyut-mayno-tot-algoritmi-diy-shhob-ne-vtrati_n2589659.
37. Bescotti, Elia, et al. "Passportization: Russia's 'humanitarian' Tool for Foreign Policy, Extra-Territorial Governance, and Military Intervention." VerfBlog, March 23, 2022. <https://verfassungsblog.de/passportization/>.
38. Beznosiuk, Maksym. "Kremlin Using Passportization to Russify Ukraine's Occupied Territories." Eurasia Daily Monitor 22, no. 7 (January 22, 2026). <https://www.ecoi.net/en/document/2138184.html>.
39. Brunova-Kalisetska, Iryna, Tetiana Kyselova, Oleg Martynenko, and Kyiv-Mohyla Dialogue Platform. How to Integrate Dialogue into Transitional Justice. 2020. <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/ENG-Policy-paper-How-to-Integrate-Dialogue-into-TJ-2020.pdf>.
40. Cabinet of Ministers of Ukraine. Resolution No. 709, July 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-2023-п#Text>.
41. "Children Born in Kherson after 24 February Will Receive Russian Citizenship." RIA Novosti, June 16, 2022. <https://ria.ru/20220616/grazhdanstvo-1795637224.html>.
42. Civic Holding "Group of Influence." "13 Priority Steps in the Field of Human Rights Protection in the Context of the Armed Aggression against Ukraine in 2025." <https://www.vplyv.org.ua/archives/9727>.
43. Constitution of Ukraine. June 28, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-бп#Text>.
44. Cooper, Frederick. "The Politics of Citizenship in Colonial and Postcolonial Africa." *Studia Africana* 16 (2005): 11–22.
45. Council of Europe. Barriers, Remedies and Good Practices for Women's Access to Justice in Ukraine. 2023. <https://rm.coe.int/study-pggiii-barriers-remedies-and-good-practices-ukraine-2023-fin-279/1680ad79d6>.
46. Council of Europe. Resolution Establishing the Enlarged Partial Agreement on the Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine.

- [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680ab2595%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}.](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680ab2595%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})
47. Council of Europe. Riga Principles. September 2023. <https://rm.coe.int/moj-declaration-riga-principles-final-en/1680ac8728>.
 48. Cryer, Robert. "Individual Criminal Responsibility." In *Routledge Handbook of the Law of Armed Conflict*, edited by Rain Liivoja and Tim McCormack, 543. London: Routledge, 2016.
 49. Dahm, Georg, Jost Delbrück, and Rüdiger Wolfrum. *Völkerrecht*. Vol. I/2, 2nd ed. Berlin: De Gruyter, 2002.
 50. Decree of the Head of the "DNR" No. 93. "On Certain Issues of Identification of Individuals on the Territory of the Donetsk People's Republic When Receiving Social Protection (Support) Measures." March 28, 2023. https://denis-pushilin.ru/doc/ukazy/Ukaz_93_28032023.pdf.
 51. Decree of the President of the Russian Federation No. 159. "On the Specific Features of the Legal Status of Certain Categories of Foreign Citizens and Stateless Persons in the Russian Federation, and on Amending and Declaring Certain Decrees of the President of the Russian Federation Invalid." March 20, 2025. <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202503200022?index=1>.
 52. Decree of the President of the Russian Federation No. 183. "On Determining, for Humanitarian Purposes, Categories of Persons Entitled to Apply for Admission to Citizenship of the Russian Federation under a Simplified Procedure." April 24, 2019.
 53. Decree of the President of the Russian Federation No. 307. "On the Specific Features of the Legal Status of Certain Categories of Foreign Citizens and Stateless Persons in the Russian Federation." April 27, 2023.
 54. "Domestic Violence in the Context of War: How to Act?" Nakypilo, November 2, 2022. <https://nakypilo.ua/novyny/domashnie-nasylstvo-v-umovakh-viiny-yak-diiaty/>.
 55. "Donbas Residents Began Receiving Russian Passports — after Oath and Fingerprinting." BBC, June 14, 2019.
 56. Duhaime, Bernard. Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence. Oral Remarks. UN Human Rights Council, September 30, 2025.
 57. Durnev, D. "Legal Coup: How the 'DNR' Decided to Outlaw Residents with Ukrainian Passports." Hromadske, January 25, 2021.

- <https://hromadske.ua/ru/posts/yuridicheskij-perevorot-kak-v-dnr-reshili-postavit-zhitelej-s-pasportami-ukrainy-vne-zakona>.
58. Eastern Human Rights Group. Passportization. <https://drive.google.com/file/d/1pAQgvPn9SEBD506ubm6k1psPtY-miUDa/view>.
 59. Erang, Gerry. “Luxembourg’s Darkest Day?: 30 August 1942: The Country’s Forced Conscription into the German Army.” RTL Today, March 17, 2026. <https://today.rtl.lu/luxembourg-insider/history/30-august-1942-the-countrys-forced-conscription-into-the-german-army-1395527>.
 60. European Court of Human Rights. Press Release. “Grand Chamber Judgment in the Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia.” June 25, 2024. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-14347%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-14347%22]}).
 61. EUvsDisinfo. “Russia’s Information Grip on Ukraine’s Occupied Territories.” March 2026. <https://euvsdisinfo.eu/russias-information-grip-on-ukraines-occupied-territories/>.
 62. eyeWitness to Atrocities, Insecurity Insight, Media Initiative for Human Rights, and Physicians for Human Rights. Coercion and Control: Russia’s Occupation of Ukraine’s Health Care System. December 2023. <https://phr.org/wp-content/uploads/2023/12/PHR-Report-Ukraine-Coercion-and-Control-December-2023.pdf>.
 63. Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 5-FKZ. “On the Admission of the Donetsk People’s Republic into the Russian Federation and the Formation of a New Subject within the Russian Federation – the Donetsk People’s Republic.” October 4, 2022. <http://government.ru/docs/all/143430/>.
 64. Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 6-FKZ. “On the Admission of the Luhansk People’s Republic into the Russian Federation and the Formation of a New Subject within the Russian Federation – the Luhansk People’s Republic.” October 4, 2022. <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202210050006>.
 65. Federal Constitutional Law of the Russian Federation No. 6-FKZ. “On the Admission of the Republic of Crimea into the Russian Federation and the Formation of New Subjects within the Russian Federation — the Republic of Crimea and the Federal City of Sevastopol.” March 21, 2014. <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201403210014?index=2>.

66. Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of Kherson Oblast into the Russian Federation.
<http://www.kremlin.ru/acts/bank/48356>.
67. Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of the “Donetsk People’s Republic” into the Russian Federation.
<http://www.kremlin.ru/acts/bank/48365>.
68. Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of the “Luhansk People’s Republic” into the Russian Federation.
<http://www.kremlin.ru/acts/bank/48367>.
69. Federal Constitutional Law of the Russian Federation on the Admission of Zaporizhzhia Oblast into the Russian Federation.
<http://www.kremlin.ru/acts/bank/48355>.
70. Fleck, Dieter. “Historical Development and Legal Basis.” In *The Handbook of International Humanitarian Law*, edited by Dieter Fleck, 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2021.
71. Gaeta, Paola. “War Crimes and Other International ‘Core’ Crimes.” In *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict*, edited by Andrew Clapham and Paola Gaeta, 747. Oxford: Oxford University Press, 2014. <https://academic.oup.com/edited-volume/43487>.
72. Gallant, Kenneth S. *The Principle of Legality in International and Comparative Criminal Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=997480.
73. Georgetown Institute for Women, Peace and Security. “Ukraine: Advancing Women, Peace and Security during Conflict.” March 25, 2026. <https://giwps.georgetown.edu/2026/03/25/ukraine-advancing-women-peace-security-during-conflict/>.
74. Georgetown Institute for Women, Peace and Security. *Women, Peace and Security Index 2025 Report*. 2025. <https://giwps.georgetown.edu/wp-content/uploads/2025/10/WPS-Index-2025-Report.pdf>.
75. Giorgetti, Chiara. “The Register of Damages for Ukraine Opens for Claim Submissions.” *Just Security*, May 16, 2024. <https://www.justsecurity.org/95773/register-damages-ukraine-open/>.
76. Global Rights Compliance. *International Law and Defining Russia’s Involvement in Crimea and Donbas*. February 13, 2022. <https://globalrightscompliance.org/wp-content/uploads/2025/06/International-Law-and-Russia-Involvement-in-Crimea-and-Donbas-1.pdf>.

77. Global Survivors Fund. "Ukraine Adopts Law to Recognise and Provide Reparations to Survivors of Conflict-Related Sexual Violence." November 20, 2024. <https://www.globalsurvivorsfund.org/latest/articles/ukraine-adopts-law-to-recognise-and-provide-reparations-to-survivors-of-conflict-related-sexual-violence/>.
78. Gobodo-Madikizela, Pumla, with contributions by Fiona Ross and Elizabeth Mills. "Women's Contributions to South Africa's Truth and Reconciliation Commission." Women Waging Peace Policy Commission, February 2005. https://www.inclusivesecurity.org/wp-content/uploads/2012/08/11_women_s_contributions_to_south_africa_s_truth_and_reconcilliation_commission.pdf.
79. Hathaway, Oona A., Paul K. Strauch, Beatrice A. Walton, and Zoe A. Y. Weinberg. "What Is a War Crime?" Yale Journal of International Law 44 (2019): 53–113. <https://ssrn.com/abstract=3362915>.
80. Horozhenko, Hanna. "Why Do People Live Under Occupation? Stories of Ukrainian Women." Ukrainska Pravda. Zhyttia, April 1, 2025. <https://life.pravda.com.ua/society/chomu-lyudi-zhivut-v-okupaciji-istoriji-ukrajinok-307276/>.
81. Hrazhdan, Olena. "80% of Women in Ukraine Refuse to Leave the Country – Popular Reasons Are Family, Identity, Housing." Kyiv Post, April 3, 2025. <https://www.kyivpost.com/post/50112>.
82. Human Rights Watch. "Get a Passport or Leave: Russia's Ultimatum to Ukrainians." March 25, 2025. <https://www.hrw.org/news/2025/03/25/get-passport-or-leave-russias-ultimatum-ukrainians>.
83. Human Rights Watch. Rights in Retreat: Abuses in Crimea. November 17, 2014. <https://www.hrw.org/report/2014/11/17/rights-retreat/abuses-crimea>.
84. Human Rights Watch. "Russia Forces Ukrainians in Occupied Areas into Military." December 20, 2023. <https://www.hrw.org/news/2023/12/20/russia-forces-ukrainians-occupied-areas-military>.
85. "In Donetsk Region, Occupiers Bring in Russian Doctors Instead of Dismissed Local Ones." National Resistance Center, April 13, 2023. <https://sprotyv.mod.gov.ua/na-donechchyni-okupanty-zavozyat-rosijskyh-likariv-zamist-zvilnenyh-miscevyh/>.
86. "In Occupied Kherson Region, Russian Soldiers Abducted and Killed Anastasiia and Valerii Saksahanskyi from the Village of Mali Kopani."

- Center for Investigative Journalism, September 18, 2023. <https://investigator.org.ua/ua/news-2/258612/>.
87. “In Russia, Conscription for Military Service Was Made Year-Round and the Law Was Illegally Extended to Occupied Territories.” ZMINA. <https://zmina.info/news/v-rosiyi-pryzov-na-vijskovu-sluzhbu-zrobyly-czilorichnym-diyu-zakonu-nezakonno-poshyryly-na-okupovani-terytoriyi/>.
 88. “In the DPR, 365,000 People Have Received Russian Passports since 2019.” TASS, January 27, 2022. <https://tass.ru/obschestvo/13544935>.
 89. Institute for Integrated Transitions. Changing the Narrative: The Role of Communications in Transitional Justice. November 2019. <https://ifit-transitions.org/publications/changing-the-narrative-the-role-of-communications-in-transitional-justice/>.
 90. Institute for War and Peace Reporting. “How Ukraine Is Implementing Transitional Justice.” <https://iwpr.net/global-voices/how-ukraine-implementing-transitional-justice>.
 91. International Center for Transitional Justice. Gender and Transitional Justice: Memorialization — Speaker Notes. https://www.ictj.org/sites/default/files/5_Gender%20%26%20TJ%20-%20Memorialization%20-%20Speaker%20Notes.pdf.
 92. International Center for Transitional Justice. Gender and Transitional Justice: Overview — Speaker Notes. https://www.ictj.org/sites/default/files/1_Gender%20%26%20TJ%20-%20Overview%20-%20Speaker%20Notes.pdf.
 93. International Committee of the Red Cross. Commentary on the Fourth Geneva Convention. 1958. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-64/commentary/1958?activeTab=>.
 94. International Committee of the Red Cross. Commentary on the Fourth Geneva Convention. 2025. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-31/commentary/2025?activeTab=>.
 95. International Committee of the Red Cross. Customary International Humanitarian Law. Vol. II, chap. 44, “Definition of War Crimes.” <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-ii-icrc-eng.pdf>.
 96. International Committee of the Red Cross. Customary IHL. “Rule 156.” <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule156>.

97. International Committee of the Red Cross. “What Are ‘Serious Violations of International Humanitarian Law’?: Explanatory Note.” <http://www.icrc.org/eng/assets/files/2012/att-what-are-serious-violations-of-ihl-icrc.pdf>.
98. International Criminal Court. Rules of Procedure and Evidence. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>.
99. International Criminal Court. “Situation in Ukraine: ICC Judges Issue Arrest Warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova.” March 17, 2023. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>.
100. Ioffe, Julia. “Urgent Interim Reparations in Ukraine.” https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10204991/7/Ioffe_Urgent%20interim%20reparations%20in%20Ukraine_26_01_28_14_32_05.pdf.
101. Joinet, Louis. Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Civil and Political): Revised Final Report. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, October 2, 1997. <https://digitallibrary.un.org/record/245520>.
102. Kakar, Y., et al. “Care Burden among Women Remaining in Conflict-Affected Syria.” PubMed (NLM). <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/41219942/>.
103. Kappel, Oskar. “Did Russia’s Passportization in Donbas, 2019, Serve as a Casus Belli for Its Full Scale Invasion of Ukraine in 2022?” <https://fhs.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1926715&dswid=8124>
104. Khalilov, Rustem. “Going Home – to Occupation. What Makes Some Ukrainians Return to Russian-Occupied Territories?” Ukrainska Pravda, February 18, 2025. <https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2025/02/18/7498789/>.
105. Kirby, Paul. “Russia to Formally Annex Four More Areas of Ukraine.” BBC, September 29, 2022. <https://www.bbc.com/news/world-europe-63072113>.
106. Law of the Republic of Crimea No. 7-ZRK. “On the State Civil Service of the Republic of Crimea.” May 29, 2014.
107. Law of Ukraine No. 1207-VII. “On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied

- Territory of Ukraine.” April 15, 2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
108. Law of Ukraine No. 2866-IV. “On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men.” September 8, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
 109. Law of Ukraine No. 4067-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4067-20#Text>.
 110. Lieblich, Eliav. “Part 2: The Scope of the Occupant’s Authority and Duties, 6 Private and Public Property and Natural Resources under Occupation.” In *International Law and the Occupation of Territory*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
 111. Lysohor, Artem. “On the Situation in the Occupied and De-Occupied Territories.” Telegram channel of Artem Lysohor, October 13, 2024. <https://t.me/luhanskaVTSA/21956>.
 112. Media Initiative for Human Rights. “Operation ‘Filtration’: What Ukrainians Who Found Themselves under Russian Occupation Go Through.” <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysya-pid-rosijskoyu-okupacziyeyu/>.
 113. Meintjes, Sheila. “‘Gendered Truth’? Legacies of the South African Truth and Reconciliation Commission.” *African Journal on Conflict Resolution* 9, no. 2 (2009): 101–112. https://www.files.ethz.ch/isn/115440/ajcr_2009_2.pdf.
 114. Ministry of Justice of Ukraine. “Hostile Forced Passportization in the Temporarily Occupied Territories Is One of the Proofs of Human Rights Violations.” <https://minjust.gov.ua/news/ministry/voroja-primusova-pasportizatsiya-na-tot-odin-iz-dokaziv-porushennya-prav-lyudini>.
 115. Ministry of Social Policy of Ukraine. Draft Legal Act “On Approval of the National Action Plan.” <https://www.msp.gov.ua/legislation/draft-legal-acts/pro-zatverdzhennya-natsionalnoho-planu-diy>.
 116. Miroshnychenko, Stanislav. “Communication Strategies of NGOs in Reporting War Crimes in Ukraine.” *Current Issues of Mass Communication*, no. 38 (2025): 31–42. <https://cimc.knu.ua/en/article/view/3862/3761>.
 117. Mukha, Olha. “Where Were You and Why Didn’t You Leave: How and Why Ukrainians Live Under Occupation.” Hromadske, June 24, 2024.

- <https://hromadske.ua/suspilstvo/226607-de-vy-buly-y-chomu-ne-vyyikhaly-ia-k-i-chomu-ukrayintsi-zyvut-pid-okupatsiyeiu>.
118. Museum of Jewish Memory and Holocaust in Ukraine. “This Day in History: 15 September 1935 – Adoption of the Nuremberg Laws.” September 15, 2021. <https://jmhum.org/uk/news-list/699-ts-ogo-dnya-15-veresnya-1935-r-progoloshennya-nyurnberz-kikh-zakon-v>.
 119. Mykytyn, Yurii, Oleh Kolesnichenko, Olha Lototska-Kolesnichenko, Nadiia Vaskivska, Liubov Smachylo, and Kateryna Rashevskia. Imposing Citizenship of the Russian Federation on the Citizens of Ukraine in the Occupied Territory of Ukraine and in the Russian Federation. Edited by Alona Lunova and Onysiia Syniuk. Kyiv: Human Rights Centre ZMINA, March 2024. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_eng_web.pdf.
 120. Nahorny, Dmytro. “Deportation of Civilians from Temporarily Occupied Territories of Zaporizhzhia Oblast Is a War Crime of the Occupation Authorities – UN International Commission of Inquiry.” Suspilne, November 7, 2025. <https://suspilne.media/zaporizhzhia/1159286-deportacia-civilnih-z-tot-zaporizkoi-oblasti-e-voennim-zlocinom-okupacijnoi-vladi-miznarodna-slidca-komisii-oon/>.
 121. “Nairobi Declaration on Women’s and Girls’ Right to a Remedy and Reparation.” Nairobi, March 2007. https://www.fidh.org/IMG/pdf/NAIROBI_DECLARATIONeng.pdf.
 122. Nikolaieva, Kateryna. “Why Ukrainians Remain Living in Occupied Territories: Two Stories from Luhansk Region.” GRNT. <https://grnt.media/nashi-lyudy/chomu-ukrayinczi-zalyshayutsya-zhyty-na-okupovanyh-terytoriyah/>.
 123. “‘No Medicines, No Doctors’: What Is Access to Medical Care Like in Russian-Occupied Territories?” Radio Svoboda, June 28, 2024. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-medytyna-okupatsiya-mariupol-kherson-berdyansk/31919460.html>.
 124. “Not a Step without an Ausweis: How the Kremlin Forces Ukrainians under Occupation to Take Russian Passports.” National Platform for Resilience and Cohesion. <https://np-resilience.com.ua/articles/ni-kroku-bez-ausvajsu-ia-kreml-zmushuie-ukraintsiv-v-okupatsii-braty-pasporty-rf/>.

125. “Obtaining a Residence Permit for Citizens Wishing to Retain Ukrainian Citizenship and Permanently Residing in Crimea.” Ukrainian Helsinki Human Rights Group, February 6, 2016. <https://www.helsinki.org.ua/articles/poluchenye-vyda-na-zhytelstvo-dlya-hrazhdan-pozhelavshyh-sohranyt-ukraynskoe-hrazhdanstvo-y-prozhyvayuschyh-postoyanno-na-terrytoryy-kryima/>.
126. “Occupation, Filtration, Deportation: Survive and Leave.” ZMINA Human Rights Center, June 30, 2022. <https://zmina.ua/media/okupacziya-filtracziya-deportacziya-vyzhyty-i-vyyihaty/>.
127. “Occupiers Are Preparing Mobilisation in the South.” National Resistance Center, September 24, 2023. <https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-gotuyut-mobilizatsiyu-na-pivdni/>.
128. “Occupiers in Melitopol Force Doctors to Obtain Russian Passports and Retrain in Russia.” UNIAN, March 10, 2023. <https://www.unian.ua/health/okupanti-u-melitopoli-zmushuyut-likariv-otrimuvati-rosiyski-pasporti-i-perenavchatisya-u-rf-12174249.html>.
129. “Occupiers Threaten High School Students with Withholding Certificates without a Russian Passport.” RBC Ukraine, August 13, 2023. <https://newsukraine.rbc.ua/news/occupying-forces-threaten-students-no-school-1691934071.html>.
130. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 16 February to 15 May 2016. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report.pdf.
131. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024. March 26, 2024. <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024>.
132. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (Ukraine). September 25, 2017. https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_EN.pdf.

133. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Strategic Litigation for Women's Rights in Latin America. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WRGS/SL-LatinAmerica-EN.pdf>.
134. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Including the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol. March 20, 2024. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-en.pdf>.
135. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "The Plight of Civilians Has Become Even More Unbearable." Statement by High Commissioner Volker Türk. December 2025. <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2025/12/high-commissioner-turk-ukraine-plight-civilians-has-become-even>.
136. "On the Procedure for Acquiring Citizenship of the USSR by Citizens of the Lithuanian, Latvian and Estonian Soviet Socialist Republics." Decree of 7 September 1940. <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131030-o-poryadke-priobreteniya-grazhdanstva-sssr-grazhdanami-litovskoy-latviyskoy-i-estonskoy-sovetskih-sotsialisticheskikh-respublik-ukaz-ot-7-sentyabrya-1940-g>.
137. Order of the "Donetsk People's Republic" No. 422-IINS. "On Certain Issues of Transferring Property into the Ownership of the Donetsk People's Republic." September 28, 2022. <http://npa.dnronline.su/2022-09-28/422-iins-o-nekotoryh-voprosah-obrashheniya-imushchestva-v-sobstvennost-donetskoj-narodnoj-respubliki.html>.
138. Pervaya Polosa. "From 17 October, Documents May Be Submitted for Registration of Real Estate in the Temporarily Occupied Territories." <https://1polosa.net/news/s-17-oktyabrya-podat-dokumenty-dlya-registratsii-nedvizhimosti-na-vremenno-okkupirovannykh-territori/>.
139. Peters, Anne. "Passportisation: Risks for International Law and Stability — Part II." EJIL: Talk!, May 10, 2019. <https://www.ejiltalk.org/passportisation-risks-for-international-law-and-stability-part-two/>.
140. "Putin Simplified the Issuance of Russian Passports to Residents of the 'DNR' and 'LNR.'" BBC News Russia, April 24, 2019. <https://www.bbc.com/russian/news-48040764>.

141. Radio Free Europe/Radio Liberty. “Ukrainian Teen Describes Family’s ‘Filtration’ by Russian Troops.” April 30, 2022. <https://www.rferl.org/a/ukraine-russia-filtration-violence-threats/31829588.html>.
142. Radio Free Europe/Radio Liberty. “Ukrainians Face Intimidation and Threats Leaving Russian-Occupied Areas.” <https://www.rferl.org/a/ukrainians-face-intimidation-and-threats-leaving-russian-occupied-areas/33385901.html>.
143. Radio Svoboda. “Russian ‘Nationalisation’ under Occupation.” <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-natsionalizatsiya-v-okupatsiyi/32743413.html>.
144. Register of Damage for Ukraine. <https://www.rd4u.coe.int/en/>.
145. Register of Damage for Ukraine. “Register of Damage for Ukraine Opens for Claims.” https://rd4u.coe.int/uk/home/-/asset_publisher/Su3og9ViDT37/content/register-of-damage-for-ukraine-opens-for-claims.
146. Regulation of the Council of Ministers of the “Luhansk People’s Republic” No. 02-04/78/15. “On Approval of the Regulation on the Passport Document Certifying the Identity of an Individual Residing on the Territory of the Luhansk People’s Republic.” March 26, 2015.
147. Resolution of the Council of Ministers of the “Donetsk People’s Republic” No. 1-13. “On Approval of the Regulation on the Passport of a Citizen of the Donetsk People’s Republic.” February 12, 2016.
148. Resolution of the Government of the Russian Federation. December 2, 2022. <https://base.garant.ru/405885969/>.
149. “Residents of the ‘DNR’ and ‘LNR’ Had Acquisition of Russian Citizenship Simplified.” BBC News Ukraine, April 24, 2019. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48040025>.
150. Revue de droit de la Faculté de Lausanne. “The Register of Damage for Ukraine: A Promising First Step towards Reparation.” 2023. <https://revuedlf.com/cedh/the-register-of-damage-for-ukraine-a-promising-first-step-towards-reparation/>.
151. Rigney, Sophie. “Feminism and the International Criminal Court: Still an Issue?” Völkerrechtsblog. <https://voelkerrechtsblog.org/feminism-and-the-international-criminal-court-still-an-issue/>.

152. Rooney, Eilish. “Engendering Transitional Justice: Questions of Absence and Silence.” *International Journal of Law in Context* 3, no. 2 (2007): 173–187. <https://doi.org/10.1017/S1744552307002058>.
153. Rubio-Marín, Ruth, ed. *The Gender of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations*. <https://www.cawtarclearinghouse.org/storage/4936/The-gender-of-reparations-Unsettling-Sexual-Hierarchies-While-Redressing-Human-Rights-Violations.pdf>.
154. “Russia Has Forcibly Mobilised More than 46,000 Ukrainians from Occupied Territories – Coordination Headquarters Data.” *Texty.org.ua*. <https://texty.org.ua/fragments/116325/skilky-ukrayinciv-z-okupovanyx-terytorij-prymusovo-mobilizuvala-rosiya-dani-koordshtabu/>.
155. “Russia Offers Scholarships and Benefits to Encourage Citizenship in Occupied Ukraine.” *The Independent*, July 24, 2023. <https://www.independent.co.uk/news/ap-ukraine-vladimir-putin-kherson-kyiv-b2513097.html>.
156. “Russia Threatens Ukrainians under Occupation with Child Abduction for Refusing a Russian Passport.” *Slovo i Dilo*, October 13, 2023. <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/13/novyna/suspilstvo/rosiya-pohrozhuye-ukrayincyam-okupacziyi-vykradennyam-ditej-vidmovu-pasporta-rf>.
157. “Russian Federation, Federal Law No. 451-FZ ‘On Amendments to the Federal Law “On the Introduction of Part One of the Civil Code of the Russian Federation.”’” November 21, 2022. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48530/print>.
158. “Russian Occupiers Recognise Passports of the So-Called ‘DPR/LPR’ as Invalid.” *National Resistance Center*, November 18, 2022. <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosijski-okupanty-vyznayut-nedijsnym-pasporty-tak-zvanyh-dnr-lnr/>.
159. Salvioli, Fabián. *Special Rapporteur. Gender Perspective in Transitional Justice Processes*. A/75/174, July 17, 2020. <https://docs.un.org/en/A/75/174>.
160. Sheremet, A. “DPR Migration Service: More than 350,000 People Have Received Russian Citizenship since 2019.” *Babel*, January 27, 2022. <https://babel.ua/news/75856-migraciyna-sluzhba-dnr-z-2019-roku-rosiyske-gromadyanstvo-otrimali-ponad-350-tisyach-lyudey>.

161. Sherpa, Chhime Namdol, and Robin van der Lugt. “Navigating Pathways Toward Transitional Justice in Ukraine.” Research Brief. Geneva: Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, October 2024. <https://www.geneva-academy.ch>.
162. Shelest, T. “Coercion into ‘LDNR Citizenship,’ Deception and Long Queues: How Passportization of ORDLO Residents Took Place in 2021.” Vilne Radio, April 9, 2021. <https://freeradio.com.ua/prymus-do-hromadianstva-ldnr-obmany-ta-dovhi-cherhy-iak-tryvala-pasportyzatsiia-meshkantsiv-ordlo-u-2021-rotsi/>.
163. Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission. “Women and the Armed Conflict in Sierra Leone.” In *Witness to Truth: Final Report*. Vol. 3B (2004), ch. 3. <https://www.sierraleonetr.com/index.php/view-the-final-report/download-table-of-contents/volume-three-b/item/witness-to-the-truth-volume-three-b-chapter-3>.
164. Socor, Vladimir. “Russia Launches ‘Passportization’ in Occupied Ukrainian Donbas (Part One).” *Eurasia Daily Monitor* 16, no. 63, May 1, 2019. <https://jamestown.org/program/russia-launches-passportization-in-occupied-ukrainian-donbas-part-one/>.
165. Stavniichuk, A. P. “International Legal Protection of the Right to Citizenship under Conditions of Armed Aggression and Occupation of Territories.” PhD diss., Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2023.
166. Suhr, Valérie. “Feminism and the International Criminal Court – Still an Issue?” *Völkerrechtsblog*, April 19, 2017. <https://voelkerrechtsblog.org/feminism-and-the-international-criminal-court-still-an-issue/>.
167. “The Nuremberg Race Laws.” *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-race-laws>.
168. “The Role of Transformative Reparations in Building Justice and Sustainable Peace.” War Prevention Initiative, June 11, 2021. <https://warpreventioninitiative.org/peace-science-digest/the-role-of-transformative-reparations-in-building-justice-and-sustainable-peace/>.
169. “The Number of Women Entrepreneurs in Ukraine Has Increased Significantly Over Five Years — Study.” *Minfin*, March 4, 2025. <https://minfin.com.ua/ua/2025/03/04/146430806/>.

170. “Threats of Dismissal and Suspension of Payments: Residents of ‘L/DPR’ Are Forced to Obtain Russian Passports.” Vchasno, April 9, 2021. <https://vchasnoua.com/news/pogrozhuuyut-zvil-nennyami-ta-pripinennyam-viplat-v-ordlo-zmushuyut-otrimuvati-pasporti-rf>.
171. Tkachenko, K. “The Ministry of Internal Affairs Began Issuing Russian Passports to Donbas Residents.” RBC, June 14, 2019.
172. “Treaty between the Russian Federation and the Republic of Crimea on the Accession of the Republic of Crimea into the Russian Federation and on the Establishment of New Subjects within the Russian Federation.” President of Russia, March 18, 2014. <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>.
173. Troitiño, David Ramiro. “The Baltic Republics and the First Symptoms of the USSR’s Dissolution.” May 2, 2025.
174. Truth and Reconciliation Commission of South Africa. Report. Vol. 4, ch. 10, “Women and the TRC.” 1998.
175. Tyshchenko, Kateryna. “Occupiers in Kherson Oblast Decided to Seize Businesses from Ukrainian Owners.” Ukrainska Pravda, August 21, 2022. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/21/7364217/>.
176. Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. “Ombudsman: Forced Passportization Is a Violation of International Law.” https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-primusova-pasportizaciya-ce-porushennya-norm-mizhnarodnogo-prava.
177. Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. “Russia Uses Sexual Violence in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine as a Psychological Weapon against the Ukrainian People.” https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/rosiya-vikoristovuye-seksualne-nasilstvo-na-tot-ukrayini-yak-psihologichnu-zbroyu-proti-ukrayinskogo-narodu.
178. “Ukrainians Say They Were Pressured to Register Babies as Russian during Occupation.” Reuters, March 3, 2023. <https://www.reuters.com/world/europe/ukrainians-say-they-were-pressured-register-babies-russian-during-occupation-2023-03-03/>.
179. UN Women. Caring Forward: Advancing Women’s Livelihoods and Addressing Care Needs for a Gender-Responsive Recovery for Ukraine. November 2024. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2024-11/unwomen_eca_ecaropolicybriefonrecoverygenderandcareresponsibiliti-esinukraine_digital_draft6_v2.pdf.

180. UNHCR Ukraine. Protecting Older People in War and Displacement. April 2026.
181. United Nations General Assembly. Human Rights Council. Memorialization Processes in the Context of Serious Violations of Human Rights and International Humanitarian Law: The Fifth Pillar of Transitional Justice. A/HRC/45/45, 2020. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g20/175/70/pdf/g2017570.pdf>.
182. United Nations General Assembly. Human Rights Council. Situation of Human Rights in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Including the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol: Report of the Secretary-General. A/HRC/59/67, May 28, 2025. <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-07/A%3AHRC%3A59%3A67%20ENG.pdf>.
183. United Nations Human Rights Council. Detailed Findings of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. A/HRC/52/CRP.4, August 2023. https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-08/A_HRC_52_CRP.4_En%20%28003%29.pdf.
184. United Nations Human Rights Council. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. Report. A/HRC/52/62, March 15, 2023. https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf.
185. United Nations Secretary-General. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. S/2004/616, August 23, 2004. <https://www.un.org/ruleoflaw/files/2004%20report.pdf>.
186. UpRights. Benchbook on International Crimes Adjudication. <https://uprights.org/wp-content/uploads/2023/11/Benchbookoninternationalcrimesadjudication-1.pdf>.
187. Venice Commission. Report on the Compliance with Council of Europe and Other International Standards of the Inclusion of Internationally Not Recognised Territory into a Nationwide Constituency for Parliamentary Elections. Opinion No. 955/2019, December 9, 2019. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD\(2019\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD(2019)030-e).

188. Vishchyk, Maksym, and Jeremy Pizzi. "Nationality as the Basis of Protected Status under Geneva Convention IV: A Mysterious Case of Mistaken Death." EJIL: Talk!, August 23, 2024. <https://www.ejiltalk.org/nationality-as-the-basis-of-protected-status-under-geneva-convention-iv-a-mysterious-case-of-mistaken-death/>.
189. "Validity of DNR Passports Expires on December 1: Explaining What This Means." Komsomolskaya Pravda, November 24, 2024. <https://www.donetsk.kp.ru/daily/27664.5/5015267/>.
190. Weis, Paul. *Nationality and Statelessness in International Law*. 2nd ed. Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff, 1979.
191. Werle, Gerhard, and Florian Jeßberger. *Principles of International Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014. <https://doi.org/10.1093/law/9780198826859.001.0001>.
192. Whitmore, Brian. "Revisiting the Welles Declaration." Center for European Policy Analysis. <https://cepa.org/article/revisiting-the-welles-declaration/>.
193. Yale School of Public Health Humanitarian Research Lab. "Forced Passportization in Russia-Occupied Areas of Ukraine." August 2, 2023. <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/>.
194. Yelihulashvili, Maksym, and Daria Bielinska. *From Declarations to Practice: Memory Policy as a Means of Ensuring Justice During War*. White Paper on Memory Policy. Edited by Aliona Luniova. Kyiv: ZMINA Human Rights Center, 2025. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/11/white_ua_web.pdf.
195. Zimmermann, Andreas. "War Crimes." *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, 2014. <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e431>.
196. ZMINA Human Rights Centre. *Criminal Liability for Collaborationism: Analysis of Current Legislation, Practice of Its Application, and Proposals for Amendments*. Kyiv: ZMINA, April 2025. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboratz_ukr_web.pdf.
197. ZMINA Human Rights Centre. "‘I Loved Ukraine and Will Continue to Love It’: Residents of Occupation Speak about Forced Passportization under Occupation." October 27, 2025.

<https://zmina.info/news/ya-lyubyyv-ukrayinu-i-budu-lyubyyty-meshkanczi-okupacziyi-rozpovily-pro-vymushenu-pasportyzacziyu-v-okupacziyi/>.

198. ZMINA Human Rights Centre. Imposing Citizenship of the Russian Federation on the Citizens of Ukraine in the Occupied Territory of Ukraine and in the Russian Federation. February 2025.
<https://zmina.ua/en/publication-en/imposing-citizenship-of-the-russian-federation-on-the-citizens-of-ukraine-in-the-occupied-territory-of-ukraine-and-in-the-russian-federation/>.
199. ZMINA Human Rights Centre. “Repressive Passportization: Where to Turn Because of Imposed Russian Passports.” December 12, 2024.
<https://zmina.info/columns/represyvna-pasportyzacziya-kudy-zvertatysya-cherez-navyazani-rosijski-pasporty/>.
200. ZMINA Human Rights Centre. “Ukrainian Children and Youth under Occupation: What Is Happening.”
<https://zmina.info/columns/ukrayinski-dity-ta-molod-v-okupacziyi-shho-vidbuvayetsya/>.